T.C.
ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

1905-1907 YILLARINDA ERMENİLERİN KUZEYAZERBAYCAN'DA UYGULADIĞI SOYKIRIM SİYASETİ

Matanat MAMMADOVA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Prof.Dr. İsmet ÜZEN

Çankırı – 2022

T.C.
ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

1905-1907 YILLARINDA ERMENİLERİN KUZEYAZERBAYCAN'DA UYGULADIĞI SOYKIRIM SİYASETİ

Matanat MAMMADOVA
ORCID: 0000-0001-9464-850X

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Prof.Dr. İsmet ÜZEN

Çankırı – 2022

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım "*1905-1907 yıllarında Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'da uyguladığı soykırım siyaseti"*adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçtebilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, teziçindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde eldeettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım buçalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıyakaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçadagösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

… / … / 2022

İmza

Matanat MAMMADOVA

TEZ KABUL VE ONAY

ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Matanat MAMMADOVA tarafından hazırlanan 1905-1907 yıllarında Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'da uyguladığı soykırım siyaseti başlıklı bu çalışma, 13.12.2022 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda oybirliği başarılı bulunarak jürimiz *tarafından Tarih* Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Danışman	: Prof. Dr. İsmet ÜZEN	İmza: ……..
Üye	: Doç. Dr. Recep BÜYÜKTOLU	İmza: ……..
Üye	: Doç. Dr. Bülent YILDIRIM	İmza: ……..

ONAY

Bu Tez, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun 10.11.2022 tarih ve 2022/50-13 sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Coşkun POLAT
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Bu araştırma 1905-1907 yıllarında Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'da uyguladığı soykırım siyasetini incelemektedir. Ermeniler dünyanın önde gelen ülkelerinde diaspora çalışmaları yaparak kendilerini mağdur göstererek Türkleri siyasi açıdan zor durumda bırakmaya çalışmaktadır. Dolayısıyla bu türden akademik çalışmalar Türklerin maruz kalmış olduğu soykırımı analiz etmesi bakımından öne çıkmakla birlikte aynı zamanda tarih araştırmaları bakımından da önemli birişlevi getirmektedir.

Çalışmada, bir yandan genel olarak Ermenilerin Türklere uygulamış oldukları soykırım irdelenmekte diğer yandan da bu soykırımları Kuzey Azerbaycan bölgesi üzerinden analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda araştırmada Ermenilerin Kuzey Azerbaycan bölgesindeki siyasi tutumları da irdelenmektedir.

Ermenilerin Türklerle olan ilişkileri genel olarak değerlendirildiğinde bu Ermenilerin çoğu zaman başka dış güçlerin yönlendirmesiyle hareket ettikleri görülmektedir. Bu bağlamda Kuzey Azerbaycan bölgesi söz konusu olduğunda daha çok Rusların Ermenileri kullandığı görülmektedir. Çünkü Rusya için doğu, kuzey ve güney bölgelerinde güçlü bir Türk devletinden ziyade daha zayıf ve kendisinin kontrolünde bir bölge çıkarlarına daha uygundur. Dolayısıyla Rusya Ermenileri bu bölgede Türklere karşı tampon bir bölge olarak değerlendirmiştir. Rusya'nın Ermenileri desteklemesinin altından yatan temel ilke budur. Ermeniler her ne kadar tam bağımsız bir devlet kurma çabasında olsa da siyaseten günümüzde de farklı devletlerin güdümünde kalmakta kurtulamamışlardır. Özellikle Fransa ve Amerika ya da Rusya'daki diasporanın gücüyle Türkleri zor durumda bırakmaya çalışmaktadırlar. Batılı devletlerde zaman zaman bu kozu Türkler aleyhinde kullanmaktadır.

Kuzey Azerbaycan bölgesinde (1905-1920) yapılan Türk katliamlarında da Rus desteklerinin olduğu görülmektedir. Ancak özellikle Avrupa kamuoyunda sürekli olarak mağdur olan taraf Ermenilermiş gibi gösterilmeye çalışılmaktadır. Oysa sadece Kuzey Azerbaycan bölgesindeki incelemeler bile durumun tam tersi olduğunu

göstermekte ve bu topraklarda Türklerin çok daha eskiden beridir ikamet ettikleri görülmektedir. Nitekim Ermenilerin bir kısmının bu bölgeye Ruslar tarafından yerleştirildiği diğer bir kısmınınsa Anadolu'dan geldikleri görülmektedir. Günümüzde de Ermenilerin entelektüel ve zengin sınıfı Avrupa ve Amerika'da yaşamaktadır.

Ermeniler bugünkü Ermenistan'ı kurabilmek için farklı bölgelerde olduğu gibi Kuzey Azerbaycan bölgesinde de hamlelerinin olduğu görülmektedir. Araştırma bu bölgedeki Türkler üzerindeki Ermeni hareketlerini dokumanla ve belgeler üzerinden incelemektedir.

Araştırma konusunun seçilmesinde ve araştırmanın bu aşamaya gelmesinde katkılarını esirgemeyen değerli hocam Prof.Dr. İsmet ÜZEN'e teşekkürlerimi sunarım.

…./…./ 2022

Matanat MAMMADOVA

Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tez Özeti

Tezin Başlığı :1905-1907 Yıllarında Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'da Uyguladığı Soykırım Siyaseti
Tezin Yazarı : Matanat MAMMADOVA
Danışman : Prof. Dr. İsmet ÜZEN
Anabilim Dalı : Genel Tarih
Tezin Türü : Yüksek Lisans
Kabul Tarihi :13.12.2022

Bu araştırmanın amacını 1905-1907 yıllarında Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'da uyguladığı soykırım siyasetinin incelenmesi oluşturmaktadır. Çalışmada,Azerbaycan'ın maruz kalmış olduğu Ermeni mezalimi Kuzey Azerbaycan bağlamında irdelenmektedir. Araştırma literatür incelemesine dayalı olarak geliştirilmiştir. Tarihsel kaynaklar ve raporlar irdelenmiştir. Yapılan incelemelerde Ermenilerin her ne kadar kendi tarihsel kimliklerini tesis etmek adına milliyetlerini geçmiş tarihlere dayandırma girişimleri olsa da bu durumun asılsız olduğu belirlenmiştir. Nitekim Ermeniler bağımsızlıklarını 1991 yılında kazanmakla birlikte yakın tarihlere kadar Osmanlı ve Rus himayesinde kalmışlardır. Kuzey Azerbaycan bölgesine Rusya'nın yardımıyla çeşitli bölgelerden gelen Ermeniler, bu bölgeye yerleşmeye başladığında hali hazırda Azerbaycan halkı zaten bu bölgelerde de ikamet etmekteydi. Süreç için ekonomik olarak güçlenen Ermeniler hem diasporanın hem de Rusya'nın destekleriyle Kuzey Azerbaycan bölgesindeki Türkleri katletmiştir. Rusya'nın Ermenileri bu bölgeye yerleştirmesindeki ve desteklemesindeki temel amacın ise siyasi ve askeri olarak tampon bir bölge yaratmak olduğu belirlenmiştir. Yapılan incelemelerde Kuzey Azerbaycan bölgesinde Türklerin maruz kalmış olduğu katliamın daha çok Bakü, Revan, Kuban Zengezur bölgelerinde olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ermeniler, Soykırım Siyaseti, Kuzey Azerbaycan, 1905-1907 Yılları.

Çankırı Karatekin ÜniversityInstitute of SocialSciences

Abstract of Master'sThesis

ThesisTitle : GenocidePolicy Of ArmeniansIn North AzerbaijanBetween 1905-1907

Author : Matanat MAMMADOVA

Supervisor : Prof. Dr. İsmet ÜZEN

Department : General History

ThesisType : Master'sThesis

Date : 13.12.2022

The purpose of this research is to examine the genocidal policy of the Armenians in northern Azerbaijan between 1905-1907. In this study, in the context of this main purpose, the Armenian atrocities that Azerbaijan has been exposed to are examined in the context of Northern Azerbaijan. The research was developed based on a literature review. Historical sources and reports were examined. In the examinations made, it was determined that although Armenians tried to base their nationality on past dates in order to establish their own historical identity, this situation was unfounded. As a matter of fact, although the Armenians gained their independence in 1991, they remained under the Ottoman and Russian patronage until recently. When the Armenians, who came to the Northern Azerbaijan region from various regions with the help of Russia, began to settle in this region, the Azerbaijani people were already residing in these regions. The Armenians, who became economically stronger for the process, massacred the Turks in the northern Azerbaijan region with the support of both the diaspora and Russia. It has been determined that the main purpose of Russia's placement and support of Armenians in this region is to create a buffer zone politically and militarily. In the examinations made, it was determined that the massacre that the Turks were exposed to in the northern Azerbaijan region was mostly in the Baku, Revan and Kuban Zangezur regions.

Keywords:Armenians, Genocide Politics, Northern Azerbaijan, 1905-1907 Years.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Bilimsel Etik Bildirimi ..... **ii**
Tez Kabul ve Onay ..... **iii**
Önsöz ..... **iv**
Özet ..... **vi**
Summary ..... **vii**

GİRİŞ **1**

1. KUZEY AZERBAYCAN **4**
1.1. Kafkaslar ve Kuzey Azerbaycan 4
1.1.1. Kafkaslar 4
1.1.2. Kuzey Azerbaycan 6
1.2. Kuzey Azerbaycan'ın Tarihsel Gelişimi 7
1.3. Ermenistan ve Tarihsel Gelişimi 10
1.3.1. Ermenilerin Milletleşme Süreci 12
1.3.2. Ermeni'yi Ermeni Yapan Kilise Faktörü 13
1.4. Kafkaslar ve Kuzey Azerbaycan'da Nüfus Dağılımı 14

2. ERMENİLERİN KUZEY AZERBAYCAN'DAKİ SİYASETİ **17**
2.1. Ermeni Örgütleri ve Çatışmaları Başlatan Gelişmeler 17
2.1.1. Rus Çarlığı'nın Diplomasisinin Ermeni Politikası 17
2.1.2. Ermeni Örgütlerinin Faaliyetleri 19
2.1.2.1. Hınçak Örgütü 21
2.1.2.2. Taşnak Örgütü 23
2.2. Bolşevik-Taşnak Rejiminin Azerbaycan'a Yönelik Siyaseti 26

3. 1905-1907 YILLARINDA ERMENİLERİN TÜRK-MÜSLÜMAN SOYKIRIMI **27**
3.1.1905-1907 Yıllarında Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'da Uyguladığı SoykırımSiyaseti 27
3.2. Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Askeri Faaliyetleri 28
3.2.1. 1905 Yılında Azeriler ve Ermeniler Arasında Yaşanan Çatışmalar 29
3.2.2. 1905 Genel Grevinde Bakü'de Azerilere Yapılan Saldırılar 32
3.2.3. 1905-1907 Yılları Arasında Yaşanan Ermeni Soykırım Siyaseti 34
3.2.3.1. Nahçıvan Bölgesi 34
3.2.3.2. Zengezur Bölgesi 36
3.2.3.3. Kuba Bölgesi 38
3.2.3.4. Şamahı Bölgesi 38
3.2.3.5. Erivan Bölgesi 40
3.2.3.6. Cebrail Bölgesi 41

3.2.3.7. Gence Bölgesi 42
3.2.3.8. Şuşa Bölgesi 46
3.2.3.9. Eçmiyadzin ve Tiflis Bölgesi 49
3.2.3.10. 1905-1907 Yılları Olaylarının Ardından Yapılan Barış Antlaşmaları 53
3.2.3.11. Erivan-Moskova İş Birliği 53

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME 55

KAYNAKÇA 58
ÖZGEÇMİŞ 64

GİRİŞ

Ermeniler, Azerbaycan topraklarına ilk olarak Karakoyunlu hükümdarı Cahanşah'ın 1441 yılındaki fermanı ile Üçmüedzin denilen yere yerleştirilmişler. Türklerle ilişkileri derin bir geçmişe sahip olan Ermeniler, Osmanlılar döneminde de devletin ileri gelen kademelerinde de görev almışlardır. Ancak gerek Rusların gerekse de Batının kışkırtmalarıyla süreç içinde Türklere karşı olumsuz bir tavır geliştirmeye başlamıştır. Ermenilerin Türklerle olan ilişkilerinin bozulmasında Fransız ihtilali sonrası gelişen milliyetçilik akımının da etkisi olduğu gözlemlenmektedir.

Ermenilerle Türkler arasındaki ilişkiler zaman zaman Anadolu Türkleri olarak Türkiye üzerindenzaman zamanda Azerbaycan Ermeni ilişkileri bağlamında değerlendirilmektedir. Ancak Azeriler de Türk milletine mensup olduklarından Ermenilerin Türklerle olan ilişkiler ve problemleri bütün bir Türk ulusunu ilgilendirmektedir. İki millet arasında yaşanan gerginlikler uluslararası kamuoyunda da yer almaktadır. Bu durum aradaki gerginliklerin tarihsel perspektiften incelenmesini gerektirmektedir. Çünkü özellikle Ermenilerin Türklere isnat etmiş oldukları iddiaların politik ve tarihi zemini bulunmamaktadır. Bu bakımdan iddia edilen şeylerin tarihsel perspektiften görülmesi ve gerçeklerin açığa çıkarılması gerekmektedir. Bu türden akademik araştırmalar tarihin ve gerçeklerin ortaya çıkmasını sağlaması bakımından da öne çıkmaktadır. Araştırma bu önem bağlamında 1905-1907 yıllarında Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'da uyguladığı soykırım siyasetini incelemeyi amaçlamaktadır[1]

Azeriler 20. Yüzyıl öncesinde daha çok Ruslarla mücadele içindeyken 20. Yüzyılla birlikte Ermenilerle de mücadele etmek durumunda kaldılar.Günümüzde de devam eden Kuzey Azerbaycan sorunlarının temeli bu yıllara rastlamaktadır. Kafkas bölgesinde farklı kimlikteki gruplar Ermeni ve Rus faktörü belirginleşmeden önce uyumlu bir şekilde yaşamaktaydılar. Bu birliktelikte gerek İran'dan gerekse de Türkiye'den göçerek gelen Ermeniler de yer almıştır. Bu birliktelik 1905 yılına kadar normal bir şekilde devam etmiştir.

[1]Halaçoğlu Y. (2001). *Ermeni Tehciri ve Gerçekler* (1914-1918). Ankara: TTK Yayınları, s. 14.

Bölgedeki Ermeni nüfusu 1828 Türkmençay anlaşması sonucunda artmaya başlamıştır. Çünkü Ruslar, Ermenileri Nahçıvan ve Erivan bölgesine yerleştirdi.

Ermeniler ve Azeriler arasında tarihsel süreçte de her zaman gerginlikler baş göstermiştir. Ancak gerginliğin temel nedenini Ermenilerin sürekli olarak Azeri topraklarına tecavüz etmesi oluşturmaktadır. Diğer türlü Kuzey Azerbaycan bölgesi uzun süredir Azerilerin kontrolü altında olan bir bölgedir. Azerilerle Ermenilerin ilişkilerinin gerginleşmesinin bir diğer nedenini ise Rusların Kafkas siyaseti olmuştur. Müslümanlarla Ermeniler arasındaki çatışmaların başlangıcı 1905 yılı olarak belirlenmektedir. Bu yıl içinde Ermeni Taşnakların Müslüman birisini öldürmesiyle başlamıştır. Süreç içinde Rusya tüm desteğini Ermenilere kaydırmıştır[2]

Ermenilerle Müslümanlar arasındaki çatışmalar 1900'li yıllardan itibaren her zaman Ermenilerin lehine olacak şekilde yansıtılmıştır. Bu süreçte Ermeni diasporasının etkilerinin olduğu görülmektedir. Özellikle Erivan bölgesindeki çatışmalar yanlı bir şekilde aktarılmıştır. Rusların da etkisiyle güçlenen Ermenilere karşı Azeri Müslümanlar kendi imkânlarıyla Difai örgütünü kurmuşlardır. Bu örgüt ve Kuzey Azerbaycan direniş hareketinin de merkezi haline gelmiştir. Bu süreçte Ermeniler dış güçlerin de yardımıyla Türk nüfusuna karlı soykırım uygulamaya başlamışlardır.Ermenistan'ın Büyük Ermenistan devleti kurmak hevesiile 1905–1907 yıllarında Kuzey Azerbaycan'ın Bakü,Şuşa, Cavanşir, Cebrail, Gence,Zengezur, Karabağ, İrevan ve Nahçivan vilayetlerinde soykırımlar yaptığı görülmektedir. Bu eylemler neticesinde 1918'lere geldiğinde Türk topraklarındabir "Bağımsız Ermenistan Devleti" kurulmuştur.[3]

Rusya hem Ermenistan üzerinde hem debölgedeki diğer devletler üzerinde etkin olduğundan bölgedeki çatışmaları yorumlama biçimi de önemli olmuştur. Ancak Rusya 1905-1907 yıllarında Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasında yaşanmış olan kanlı çatışmalar ve yapılan katliamlar, Sovyetler döneminde "içsavaş" olarak nitelendirildi ve gerçekler örtbas edildi. Bu bağlamda Avrupa ve Rusya literatürü

[2]Hacıyev, Ş. (1998). *Türkiye Rusya Münasebetleri ve Ermeni Terörü*. Bakü, s. 23.
[3]Kantarcı, Ş. (2003). *Ermeni Sorunu El Kitabı,* Türk-Ermeni İlişkileri Milli Komitesi. Ankara: Eren Yayınları, s. 112.

genel olarak değerlendirildiğinde, Avrupa ve eski Sovyet tarihçilerinin bu soykırımın üzerinde hiç durulmadığı gözlemlenmektedir[4].

Bu araştırma yaşanan soykırımı akademik bağlamda da incelemek ve bu alandaki çalışmaların yayılması açısında da önemlidir. Çalışma 1905-1907 yıllarında Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'da uyguladığı soykırım siyasetini incelemeyi amaçlamaktadır. Giriş bölümü haricinde üç ana bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde Kuzey Azerbaycan bölgesi ve Ermenilerin tarihsel gelişimi irdelenmektedir. Bununla birlikte araştırmanın bu bölümünde 20. yüzyıl başlarında Kuzey Azerbaycan'da yaşanan askeri ve siyasi gelişmeler de incelenmektedir. Özelikle Kafkaslar ve Kuzey Azerbaycan'da nüfus dağılımı**,** Kafkaslarda Rus, İran, Ermeni ve Gürcü ilişkilerive Kafkaslarda Ermeni devletinin ortaya çıkarılması da irdelenen konu başlıklarındandır.

Araştırmanın ikinci bölümünde ise Ermeni örgütleri ve çatışmalara yol açan gelişmeler aktarılmaktadır. Ayrıca bu bölümde Bolşeviklerin bölgedeki etkinlikleri de incelenmektedir. Çalışmanın üçüncü bölümü ise 1905-1907 yıllarında Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'da uyguladığı soykırım siyaseti ele alınmıştır. Bu bölümde Kuzey Azerbaycan bölgesindeki siyasi girişimler de ifade edilmektedir. Ayrıca yaşanan soykırım bölgesel olarak tek tek aktarılmaya çalışılmıştır. Bu bölümde ayrıca 1905-1907 yılları olaylarının ardından yapılan barış antlaşmaları incelenmiştir.

[4]Alizade, R. (2013). İşgalcilik Faaliyetleri ve Karabağ Olayları. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 9 (2), s. 38.

1. KUZEY AZERBAYCAN

1.1. Kafkaslar ve Kuzey Azerbaycan

1.1.1. Kafkaslar

Tarihi ipek yolunun bir kolunun Azerbaycan bölgesinden geçerek Batılı ülkelere gitmesi ekonomik bir değerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Gerek bu türden ekonomik açıdan gerekse de siyasi açıdan hem Kuzey Azerbaycan hem de Kafkaslar önemli merkezlerden olmuştur. 19. yüzyılda Azak Denizi'ni aşarak gelen birçok ticaret gemisi bölgenin ekonomik açıdan gelişmesini tetiklemiştir. Bu yol Baltık yolu üzerinden gelmeye göre çok daha avantaj sunduğundan her zaman tercih edilen bir yol olmaktadır. Yol hem ticari hem de siyasi açıdan önemli olduğundan Rusya'da bölgede etkin bir güç olmak için mücadele halindeydi[5].

Kafkas bölgesi dağlık bölgedir ve toplam 440.000 km²'lik bir alanı içermektedir. Karadeniz ve Hazar arasında yer alan bu bölge Ermeniler, Gürcüler, Azeriler ve Ruslar tarafından paylaşılmıştır. Ancak bu paylaşım bölgedeki siyasi tarih ve sosyal yapıyla uyuşmamaktadır. Çünkü aslında Kafkasya bölgesinde Ruslar da dahil olmak üzere asli unsurlar değildir. Kafkas bölgesinde eskiden beri var olan asli unsuru Türkler teşkil etmektedir[6].

Çağdaş dönemde de Kafkasya bölgesinde birçok farklı etnik kökene bağlı gruplar yer almaktadır. Bu durum Kafkasya'nın çok kültürlü olduğunu da göstermesi açısından önemlidir. Azerbaycan, Ermenistan, Rusya ve Gürcistan arasında da toprakları bulunan Kafkasya bölgesinde nüfus da daha çok bu ülkeler arasında yoğunlaşmaktadır. Nüfus açısından değerlendirildiğinde ise Türkler ve Rusların öne çıktığı görülmektedir. Bu nüfus içindeki Türkler sadece Azerbaycan'da değil Kafkasya'nın da çeşitli bölgelerinde yer alan grupları teşkil etmektedirler. Diğer grupların bu kadar dağının olduğu söylenemez. Özellikle Gürcüler'in nerdeyse tamamı Gürcistan bölgesinde yer almaktadırlar. Bu bölgede Rusya içindeki bir diğer

[5]Dursun, D. (2001). "Kafkasya (Coğrafya)", *TDVİA*, Cilt: 24, İstanbul, s. 2
[6]Aliyev Muhammedoğlu, S. (2001). "Kafkasya (Tarih)", *TDVİA*, Cilt: 24, İstanbul.

Türk topluluğunu ise Dağıstanlılar oluşturmaktadır. Bununla birlikteKuzey Kafkasya; Çeçen, İnguş, Kumuk, Kabardin, Balkar, Osetin, Karaçay, Çerkez, Tat, Acar, Adıge, Abhazve Abaza topluluklarının yerleşim alanı olarak özerk cumhuriyetler biçiminde idari bir düzene sahiptir. Ülkenin en büyük etnik grubunu ise Çeçenler oluşturmaktadır[7] (Haşimzade, 2004).

Kafkasya ve Kuzey Azerbaycan bölgesi siyasi ve ekonomik olarak önemli bölgeler olduğundan tarihsel olarak da her zaman istenilen bir bölge olmuştur. Bu bağlamda ilgili bölgeye Türklerin dışında Araplar ve İranlılar da hâkim olmak istemişlerdir. Rusya'nın ise bölgede etkin bir güç olması son iki yüzyılda başlamıştır. Kafkas bölgesindeki Rus hâkimiyetinden önce bölge genel olarak bir bütün olarak ele alınmıştır. Ruslar ise hâkim olduktan sonraki süreçte bölgede hem ideolojik hem de etnik ayrımlara gitmişlerdir. Nitekim Ermenileri Azerilere karşı bir tampon bölge olarak kullanmışlardır. Rusların kendi kimliklerini bir tür üst kimlik olarak egemen yapmak istemişlerdir. Bu durum bölge halklarının kısmen asimile olması sonucunu da doğurmuştur. Bu durum günümüzde de Kafkas halklarının en büyük gerçeğini teşkil etmektedir[8].

Rusya'nın Kafkasya'da izlemiş olduğu bu politika kendisini günümüzde de göstermektedir. Nitekim bölge hakları Kafkas bölgesinde Rusları merkezi bir konumda değerlendirmektedir. Ancak bu yaklaşım bölgenin sürekli dışa bağımlı kalmasının da nedenleri arasında gösterilebilir. Nitekim bölge zaten siyasi istikrarı sağlayamadığından dışardan gelen müdahalelerle de daha kötü bir duruma sürüklenmektedir. Bölgesel çıkarlarını ve ekonomik artılarını en iyi şekilde değerlendiren tek Kafkas yöresi Kuzey Azerbaycan (Kuzey Azerbaycan'ın büyük bir bölümü, Dağıstan'ın güneyi, Gürcistan'ın doğusu ve İori-Alazan Nehirlerini ihata eden bölge eskidenAlbanya veya Arran olarak bilinen bölge) olmasına rağmen, aynı sorunlar burada da geçerlidir.

1.1.2. Kuzey Azerbaycan

[7]Haşimzade, A. A. (2004). "Ermeni Ulusalcılığının Siyasal Oluşumu", *Ermeni Araştırmaları II. Kongresi*, Ankara, s. 78.
[8]Bice, H. (1991). *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 56.

Azerbaycan toprakları Kafkasya'nın özellikle güneydoğusuna dağılmış durumdadır ve çoğunluğu Kafkas bölgesinin güneydoğusunda yer almaktadır. Azerbaycan toprakları Lenkeran Bölgesi ve Kür-Aras Ovalarını da içermektedir. Kafkas bölgesinin bir kısmı İran'a bir kısmı da Rusya'ya verilmiştir. Burada sınır Aras nehridir. Aras nehrinin güneyi İran'a kuzey de Rusya'ya ayrılmıştır. Bu ayrım ise Edirne ve Türkmençay anlaşmaları sonucunda olmuştur. 192.752 km^2yüzölçümüne sahip olan Azerbaycan'ın bu bölgeleri çıktıktan sonra 87000 kalmıştır[9].

Kuzey Azerbaycan bölgesi ise batı tarafından Ermenistan'dan güneybatıdan ise Türkiye ile ayrılmış durumdadır. Ayrıca ülke kuzeyden Dağıstan ve güneyden ise İran tarafından sınırlandırılmaktadır. Komşusunun bol olması siyasi ve ekonomik ilişkiler açısından iyi iken bölge rezerv bakımından da zengin olduğundan çatışma bölgesi olarak da tarihteki yerini almaktadır. Kuzey Azerbaycan'ın İran'la olan sınır çizgisi 618 km'dir. Bu durum iki ülkenin gerek dini gerekse de politik olarak birbirlerinden etkilenmelerine neden olmaktadır. Ancak ülke bir Türk ülkesi olduğundan en büyük siyasi ve sosyal yakınlığı da Türkiye ile bağları üzerinden sağlamaktadır[10].

Kuzey Azerbaycan bölgesinin önemli olmasında sadece siyasi ve coğrafi konum değil bununla birlikte toprakların verimli olması da etkili olmuştur. İlk dönemlerde ülkenin başkenti Gebele şehriydi. Bu bölgede konuşulan dil günümüz Türkçesine da yakındır ama Dağıstan halkının konuştuğu dile çok daha yakın bir dil olduğu söylenebilir[11]

Bölgenin tarihsel olarak çok uluslu bir yapı arz ettiği gözlemlense de ana unsuru hem kurucu olması bakımından hem de nüfus bakımından Türklerin oluşturduğu görülmektedir. Arap halklarının bölgeye geldiği dönem ise 7. Yüzyıldır. Araplardan önce Albanya olarak nitelendirilen bölge daha sonra Arran olarak değişmiştir. İlgili

[9]Caferoğlu, A. (1976). "Kuzey Azerbaycan", *Türk Dünyası El Kitabı*, İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, s. 23.
[10]Saray, M. (1996). *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, s. 54.
[11]Efendiyev, O. E., Ehmedov, G. M. ve İsmayılov, M. E. (1993). *Azerbaycan Tarihi*. Bakü: Elm Neşriyat, s. 65.

kavramsallaştırmaların günümüzde de devam ettiği söylenebilir. Bu bölgedeki Varadan şehri her zaman Azeri topraklarının bir parçası olarak değerlendirilirken Nahcivan ve Beylekan bölgeleri yer yer "*Ermeniyye*" yer yer de "*Azerbycan*" toprağı olarak belirlenmiştir. Bu durumun bu şekilde olmasında 7. Yüzyılda gelen Arap idarecilerinin tutumu etkili olmuştur. Azerbaycan bu dönemde Kuzeyde Derbent bölgesine kadar uzanan bir coğrafyayı ifade ediyordu. Bölge için önemli coğrafi alanlardan birini de Kura nehri oluşturmaktadır. Bu nehir, Kafkasya'nın ticaret taşımacılığına açık olan en büyük nehirlerinden birisidir[12].

1.2. Kuzey Azerbaycan'ın Tarihsel Gelişimi

Azerbaycan'ın tarihsel gelişimine öncelikle Azer kelimesinin etimolojisi üzerinden bakılması gerekmektedir. Literatür incelendiğinde Azer kelimesine dair farklı anlatılar olsa da en önemli rivayetleri kutsal kitaplar oluşturmaktadır. Kuran'da da yer alan kavram Tevrat ve İbranice kaynaklarda da geçmektedir. Kur'an da Hz. İbrahim'in babası olarak ifade edilen Azer kelimesi İbrani dilinde ise kuvvetli ve işini sağlam yapan güçlü kimseleri karşılamak için kullanılmıştır[13].

Azerbaycan kavramının türetilmesinde de rol oynayan Azer kelimesi Azeri tarihlerin açıklamalarında da yer almaktadır. Özellikle İsmayilov'un bu konudaki belirlemeleri öne çıkmaktadır. İsmayilov'un belirlemelerine göre Azerbaycan kelimesi yurt, korumak ve şöhretli ve yüce gibi anlamlara gelmektedir. Azer kavramı ise daha çok alev ve ateş kavramlarını çağrıştırmaktadır. Bu kavramların çağrıştırılmasında ateşperestlerinde etkili olduğu aktarılmaktadır. İsmayilov'un anlamını derinleştirdiği bir diğer kavram ise "can"dır. Can kelimesinin han, can ve kan anlamlarına geldiğini aktaran tarihçi Azerbaycan kelimesinin de Yenisey ve Gobustan gibi yazıtlarda geçtiğini vurgulamaktadır[14].

[12]Memmedzade, M. B. (1991). *Milli Azerbaycan Harekâtı*, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları.
[13]Bulak, Ş. (2016). "Azerbaycan" İsminin Kökeni ve Anlamı. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 9, 43, s. 54-60.
[14]İsmayılov, M. (2014). *Azerbaycan Tarihi İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar.* (Çev. Kurban, V.). İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, s. 76.

Azerbaycan kavramına dair tarihsel süreçte farklı yaklaşımlarında ortaya çıktığı görülmektedir. Bu yaklaşımlardan birini İranlılar ortaya koymaktadır. Onlara göre Azerbaycan kelimesi Büyük İskender'in yanındaki bir memurun adı olan Atropates'ten gelmektedir. Bu anlatıya göre İskender'in vefatı sonrasında bu bölgeyi Atropes yönetmeye başlamış ve bölgede onun adıyla anılmaya başlanmıştır. Daha sonra bu bölge Arapların hâkimiyetine geçtiğinden dolayı Atropes kelimesi de Arapçadaki g harfinin c harfine dönüşmesiyle Azerbaycan kavramına dönüşmüştür. Türklerin bu bölgeye gelme tarihleri ise 8. yüzyıldır. Bu bağlamda Türklerin irili ufaklı topluluklar halinde bölgede asırlardır yer aldığı görülmektedir. Bu bölgede Arapların dışında hüküm süren bir diğer topluluk ise Albanlar olmuştur. Burada devlet de kuran Albanlar daha sonra Medialılar tarafından yok edilmiştir[15].

Azeri Türklerinin tarihinde Kuzey Azerbaycan bölgesi ile birlikte milletlerin de etkisi bulunmaktadır. Bu milletlerin başında Büyük Hun İmparatorluğu gelmektedir. Hunlar milattan sonra ikiye ayrılmış ve batı taraflarındaki Türkler Kafkas bölgesine gelmiştir. Hun Türkleri sonrasında ise Göktürklerden ve Sabirler ve Hazarlardan da bu bölgeye gelen topluluklar olmuştur. Bu konuda yapılan güncel araştırmalarda değerlendirildiğinde kuzeydoğu taraflarındaki bozkırların asli Türk topluluklarına ait olduğu tezini güçlü kılmaktadır. Nitekim Göktürklerin göçebe olarak geldikleri son topraklardan birini de Azerbaycan bölgesi teşkil etmektedir. Bu toplulukların hepsi günümüzdeki Azeri nüfusunun nüvelerini teşkil etmektedir. Geçmişten günümüze kadar Aran ve Şirvan taraflarında yaşayan Türklere "Azerbaycan Türkleri" veya "Azeri Türkleri" denilmektedir[16].

Azerbaycan bölgesinde etkili olan ve bugünkü sosyo-kültürel ve dini yaşamın tesis edilmesini sağlayan topluluklardan birini de Müslüman Araplar teşkil etmektedir. Araplar bu bölgeye Azerbaycan Bizans hâkimiyeti altındayken gelmişlerdir. Özellikle halifeler döneminde etkili olan Araplar daha sonraki etkinliklerini ise Emeviler ve Abbasiler döneminde göstermişlerdir. Halifeler döneminde ise bölgedeki önemli şehirlerden birisi olan Erdebil Kafkas bölgesini geçiş için askeri üs olarak kullanılmıştır. Abbasiler sonrasında ise bölgede Revvadiler ve Sacoğulları

[15]Bünyadov, Z. (1985). *Azerbaycan Atabeyleri Tarihi*, Bakü, s. 98.
[16]Kafesoğlu, İ. (2000). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, s. 43.

gibi küçük topluluklar yer aldı. Bu süreçten sonra ise yıl 1040'a gelmiş ve Oğuzlar bölgeye gelmeye başlamıştır. 13. ve 14. Yüzyılda ise Timurluların, Harezmşahların, ve Moğolların etkili olduğu görülmektedir. 1514 yılında ise Azerbaycan'ın bir kısmı -Güney Azerbaycan- Osmanlı devletine geçmiştir. Azerbaycan bölgesinde günümüzde de Safevi ve İran etkisi belirgindir. Çünkü bu dönemde de Safeviler Osmanlılardan Azeri topraklarının bir kısmını yeniden almışlardır. Safeviler ve Türkler arasındaki mücadele bu topraklar üzerinden uzun bir süre devam etmiştir. 3. Ahmet döneminde Karabağ Osmanlı topraklarına katılsa da bu bölge daha sonra Safevilere geçmiştir. Devam eden süreçte ise bölgede Rusların egemen olduğu görülmektedir. Ruslar ise Osmanlıların güçlenmesini istememişlerdir. Bununla birlikte Ruslar Osmanlılar İran arasındaki çekişmelerden de yararlanarak Volga'ya kadar gelmişlerdir[17].

1918 yılında Mehmet Emin Resulzadetarafından kurulan ilk Kuzey Azerbaycan Cumhuriyeti ve Ebülfez Elçibey önderliğindeki Azerbaycan Halk Cephesinin (AHC) kuruluşuna kadar geçen arada (Sovyetler Dönemi), Ruslar bölgede istedikleri gibi hareket etmişlerdir.Azerbaycan'ı 1828'den beri güney ve Kuzey olmak üzere ikiye ayıran sınır ise Aras Nehridir. Bu sınır Azerbaycan'ın tarihi kaderini değiştirmiştir. Tarihi 'Gülistan' (12 Ekim 1813) ve 'Türkmençay' (21 Şubat 1828) Antlaşmaları ile Azerbaycan toprakları, Rusya ve İran arasında paylaşılmıştır. Dünya ülkeleri, Kuzey Azerbaycan'ı Rusya'nın, Güney Azerbaycan'ı ise İran'ın bir parçası olarak tanımıştır[18].

Rus hâkimiyetinin derinleşmesinde Gülistan anlaşması da etkili olmuştur. Nitekim bu anlaşma sonrasında Aras nehrinin kuzey bölgesinde kalan hanlıklar Ruslara verilmiştir. Bu süreç sonrasında ise Şamahı, Şeki gibi bölgeler de idare kendi haline bırakmıştır. Bu durum bölgenin siyasi istikrar problemi yaşamasına da neden olmuştur. Yaşanan bu sorunlar sadece siyasi ve politik açıdan değil sosyoloji açıdan da değerlendirilmiştir. Özellikle Elçibey Türklerin kendi tarihlerine yabancı olduklarını ifade etmiş ve bu sorunun önemli olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda Elçibey'e göre Türkler kendi tarihlerine yönelik yeterli araştırmaları ortaya

[17]Turan, O. (1980). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, s. 43.
[18]Elçibey, E. (1997). *Bütöv Azerbaycan Yolunda*, Ankara: Ecdat Yayınları, s. 78.

koyamamıştır. Ayrıca yine Elçibey'e göre Türk tarihi yabancılar tarafından yanlış anılmakta ve tahrip edilmektedir. Türk sosyoloji tarihinin önemli isimlerinden birisi olan Gaspıralı'ya göre ise Türklerin dilde ve fikirde bir birlik kurması gerekmektedir. Gaspıralı'nın ifade ettiği bu birliği ise ilk anlayan ise Elçibey'e göre Azeriler olmuştur[19].

Bugünkü Azerbaycan devleti kurulduktan bir süre sonra Sosyalist Rus rejimine girmiş olsa da 1918 yılında Resulzade önderliğinde kurulmuştur. Sadece Rusların getirmiş olduğu komünist yapılanma değil Ermenilerin tutumları da İranlılar da bölgenin siyasi istikrar içinde kalmasına müsaade etmemiştir. Ancak bu tarihsel süreç ve mücadeleler içinde Azerbaycan'daki Türkler millet olma bilincini de kazanmışlardır. Azerbaycan'da millet bilincinin tesis edilmesinde milliyetçi tutum ve yazarların da etkisi olmuştur. Özellikle Zerdabi ve Feteli bu isimlerin başında gelmektedir. Her iki yazarda istiklal ve millet kavramlarında önemine dikkat çekmişlerdir. Dergilerin çıkarıldığı bu dönemde milli bir edebiyat teşkil ederek millet bilincinin pekişmesi sağlanmıştır. Güney Azerbaycan bölgesi ise Erdebil eyaleti ve Doğu Azerbaycan bölgelerini içermektedir. Bu bölgede de çok uluslu bir yapı olduğu söylenebilir. Nitekim burada sadece bir yandan Kürtler yer alırken bir yandan da Ermeniler ve Farslar yer almaktadır. Ancak bölgedeki büyük nüfusu ise İran Azerileri teşkil etmektedir. Aslında günümüzde Türkiye'nin doğusunda yer alan Türklerin İran ve Azerbaycan bölgelerinde de benzer şekilde devam ettiği söylenebilir. Nitekim İran'ın birçok bölgesinde de Türkler bulunmakta ve Türkçe konuşmaktadırlar. Güney Azerbaycan bölgesinin doğu tarafında ise Hazar denizi yer almaktadır. Bu bölgeye zaman zaman İran Azerbaycan'ı adının da verildiği görülmektedir. Bu bölgede 25 milyondan fazla Türk halkının olduğu aktarılmaktadır. Bu bölgedeki en önemli şehirlerden birisi olan Tebriz'de de çoğunlukla Türkçe konuşulmaktadır. Bölgedeki diğer önemli yerleşim birimleri ise Kazvin, Hoy ve Urmiye olarak sıralanmaktadır[20].

1.3. Ermenistan ve Tarihsel Gelişimi

[19]Elçibey, E. (1997). *Bütöv Azerbaycan Yolunda*, Ankara: Ecdat Yayınları, s. 81.
[20]Elçibey, E. (1997). *Bütöv Azerbaycan Yolunda*, Ankara: Ecdat Yayınları.

Literatür incelendiğinde Ermenilere yönelik farklı adlandırmaların olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Ermeniler kendilerine *hayk* demektedir. Ermeniler özellikle Batılı toplulukların kendilerine atfettiği Armen ve Arman gibi tanımlarını da kullanmayı tercih etmemişlerdir. Günümüzde ise Ermeniler olarak bilinmelerinin başlıca sebebini yaşadıkları coğrafya oluşturmaktadır. Armenia kavramına ise milattan önce Darius kitabelerinde rastlanmıştır. Bu kitabelerdeki ifadeler dikkate alındığında "*Armenia kavramı yukarı tarafta ya da yukarı memlekette*" yaşayanlar olarak ifade edilmektedir. Bu bağlamda Ermenilerin tarihsel olarak ortaya çıkışında spesifik bir millet ya da ırk olarak tanımlanmamaktadır[21].

Armenia bölgesi Persler döneminde büyük bir vilayet olarak tarih sahnesinde yer almıştır. İskender dönemi sonrasında ise bölgeye atanan valiler aracılığıyla yönetilmiştir. Bu bağlamda Armenia bölgesi iki yüzyıldan daha fazla bir süre Romalılar tarafından atanan valilerce idare edilmiştir. Daha sonra İranlıların hâkimiyetine geçen bölge bir süre daha sonra İranlılar ve Romalılar arasında paylaşılmıştır. Doğu Anadolu bölgesine Selçuklular gelmeden önce Ermeniler Bizans'a bağlı bir şekilde bu bölgede ikamet ediyorlardı.

Bu incelemelerde de görüldüğü üzere Ermeniler genel olarak başka devletlerin egemenliği altında kalmıştır. Ermeniler bu durumda kendi varlıklarını koruma duygusunu tarihsel olarak geliştirmeye başlamıştır. Kendi hanedanlıklarını kuran Ermenilerin bu hanedanlıklarının başında Arşakiler gelmektedir.Ermenilerin bu hanedanlığın dışında da yurt edindiği ve nüfus olarak yerleştiği yerler bulunmaktadır. Bu bölgelerin başında ise Ağrı Dağı'nın çevresi olarak bilinenArarat gelmektedir. Bir diğer bölgeyi ise Vaspurakan adlı bölge oluşturmaktadır. Vaspurakan ise Van Gölü çevresini içermektedir. Ermeniler bu bölgelerde zaman zaman diğer etnik unsurlarla mücadele etmek durumda kalmıştır[22].

Kafkas bölgesinde ise herhangi bir Ermeni devletinin olduğu bilgisi yer almamaktadır. Şaumyan bu durumu şu cümlelerle ifade etmektedir: TarihçilerErmenistan'dan her zaman sanki müstakil bir devletmiş gibi bahsederler.

[21]Ersan, M. (2007). *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara: TTK Yayınları.
[22]Uras E. (1987). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara: Belge Yayınları, s. 90.

Ermenistandenen bir halkın, Rusya, Almanya, Fransa vb. gibi çağdaş milletlere benzetmek ne kadarmanidardır. Tüm bunlar hiçbir tarihi hakikati arz etmemektedir[23]. Ermenilerin ikamet ettiği bölgeler genel olarak incelendiğinde Türklerin hâkimiyet kurduğu bölgeler olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Türkler hâkim olsa da bölgelerdeki Ermeni nüfusundan dolayı yer yer Armenia adlandırılmasının da yapıldığı görülmektedir. Ancak bu tür ifadelerin siyasi bir anlamı da bulunmakla birlikte aynı zamanda eskiden Ermenilerin yaşadıkları bölgeye de gönderme yapılmaktadır. Örneğin İslam tarihinde Ermeniyye şeklinde adlandırma yapılmıştır. Anadolu'ya Türklerin yerleşmesi ise 10. ve 11 yüzyıllarda yoğun bir şekilde başlamıştır. Özellikle de Malazgirt savaşıyla birlikte Türklerin Anadolu'ya yerleşmesi hızlanmıştır. Bu yüzyıllar içinde de Anadolu'da bazı bölgelerinde, -daha çok da köylerinde- Ermeni nüfusu olsa da bu nüfus, ilgili bölgelerin Ermenistan olarak ifade edilmesi için yeterli değildir. Nitekim Marco Polo da Anadolu'nun bu bölgeleri için Türkmen bölgesi anlamına gelen "*Türkomania*" demektedir[24].

Mateos, Malazgirt savaşı öncesinde Anadolu'ya Ermenilerin yerleştirildiğini ifade etmektedir. Bu süreciyse Bizans yönetmiştir. Dolayısıyla Türkler Anadolu'ya geldiklerinde Ermeniler de bu bölgededir. Türkler Anadolu'ya hâkimolduktan sonra da Ermeniler daha çok Türk hâkimiyeti altında kalmıştır. Nitekim bu durum Osmanlılarla birlikte de devam etmiştir[25].

1.3.1. Ermenilerin Milletleşme Süreci

Birçok tarihçiye göre hem Kafkas bölgesinde hem de Anadolu'nun eski tarihinde herhangi bir milletle ilgisi olmadan yapılan bölge adlandırmaları bulunmaktadır. Lanc, Morgan ve Heredot gibi tarihçiler de bu durumu Ermenistan bağlamında ele almaktadır. Toynbee de Ermenistan bölgesinin adlandırmasının toponomik bir ifade olduğunu aktarmaktadır. Bu ifadelere göre buranın eski ve şimdiki Ermenistan adı ile

[23]Şaumyan, S. (1978). *Seçilmiş Eserleri (1902-1914),* C. 1-2, Bakü, s. 3.
[24]Mateos (2000). *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162).* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 34.
[25]Mustafayev, B. (2009). *Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905–1920).* Yayınlanmış Doktora Tezi. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Anabilim Dalı Türk Tarihi Bilim Dalı, s. 76.

hiçbir ilgisi ve bağlantısının olmadığı söylenebilir. Bu durum Ermenilerin millet olma geleneğinin de tarihsel temelinin çok güçlü olmadığını göstermektedir.

1.3.2. Ermeniyi Ermeni Yapan Kilise Faktörü

Tarihe dair literatür incelendiğinde Ermenilerin Hristiyan olmadan önce Zerdüştlüğü ve Museviliği benimsediği görülmektedir. Hristiyanlıkla tanışmalarında ise GregoireLusavoria'nın girişimleri etkili olmuştur[26].

Ermenilerin önemli bir kısmını Hristiyan olmakla birlikte Gregoryan mezhebini benimsemişlerdir. Bu bağlamda Ermenilerin iki temel dini merkezi bulunmaktadır. Birincisi daha çok Marksist bir tutuma bağlı olarak gelişen Eçmiyadzin (Eçmiyazin ya da bazen kullanılan şekliyle Eçmiadzin, Erivan'dan batıya doğru 20 kilometre mesafede bulunan Ermenistan'ın Armavir İdari Bölgesi'ne bağlı bir şehir) Katogigosluğu'dur. Marksist bir yaklaşımı benimsemelerinde ise sosyalist Ermenilerin etkileri öne çıkmaktadır. Bu dini tutumun siyasi hedefleri bulunmaktadır. Bu hedeflerin başında büyük Ermenistan'ın kurulmasıdır. Hınçakların etkisinin de bu dini ekolle birlikte hareket ettiği gözlemlenmektedir. İstanbul'daki Ermeni patrikhanesinin de Eçmiyazdzin'e bağlı olduğu bilinmektedir. Ermenilerin ikinci dini merkezini ise Beyrut bölgesinde yer alan AntiyusKatogigosluğu oluşturmaktadır. He iki dini merkezin ortak özellikleri ise şu şekilde sıralanmaktadır:

- Büyük Ermenistan'ın kurulmasını hedeflemektedirler.
- Her iki dini merkezin farklı örgütlerin etkisinde olduğu görülmektedir. Özellikle de Taşnak Örgütü her iki dini merkezi etkilemektedir.
- Dünyadaki diğer kiliselerden de maddi manevi destek almaya çalışırlar[27].

[26]Ersan, M. (2001). "Türk Yönetim Tarzı, Ermenilerin Türk İdaresini Kabulü ve Kendilerine Tanınan Haklar", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu,* İ.Ü. Rektörlüğü Yayınları, 24-25 Mayıs, İstanbul.
[27]Ekici, Y. (2022). Dağlık Karabağ'da Ermeni İşgali (1988- 1993), *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (29): 134-144.

Dini merkezlerin bu özellikleri dikkate alındığında siyasi hedeflerinin öne çıktığı görülmekle birlikte her iki dini merkezin siyasi amaçlarda ortak olduğu söylenebilir. Siyasi tutumun din üzerinden belirginleşmesi Ermenilerin milli bir şuura sahip olmasının da yolunu açmıştır. Nitekim Kevork'a göre Ermeni toplumun belirgin bir şekilde vatan ve millet gibi değer içeren kavramlar öne çıkmamaktadır. Bu durumun nedenlerinden birini de tarih boyunca Ermenilerin devlet örgütü altında yaşamak yerine derebeylik yönetimi altında yaşamaya alışkın olmalarıdır. Bu bağlamda Ermeniler birbirlerine vatan ve millet bilinci üzerinden ziyade daha çok din üzerinden bağlıdırlar. Dinin fonksiyonlarının önemli ölçüde öne çıktığı Ermeni milliyetçiliğinde, din millet olma bilincini vermesi bakımından da önemlidir[28].

Bağlı oldukları kilisenin klasik Hristiyan kiliselerinden farklı olması Ermenilerin bu mezhep dolayısıyla din üzerinden milletleşme sürecine girdiklerini göstermektedir. Yani din ve mezhep, Ermenilerin diğer milletlerden ayrılma noktasını oluşturmuştur. Hristiyanlardan da mezhep farkı üzerinden ayrılmışlardır[29].

1.4. Kafkaslar ve Kuzey Azerbaycan'da Nüfus Dağılımı

Kafkas ve Kuzey Azerbaycan bölgesi Türklerle birlikte İranlıların ve Ruslarında egemen olmak istedikleri topraklardır. Bu bölge büyük bir coğrafyaya hâkim olan Ruslar için Anadolu'ya açılma kapısı olduğu gibi Anadolu'dan da tehdit alma kapısıdır. Bu bağlamda Rusya gerek Osmanlılarla yaptıkları savaşlar sonrasında gerekse de İran'la yaptıkları savaşlar sonrasında Ermenileri bu bölgeyi kolay kontrol edebilmekiçinyerleştirmişlerdir. Örneğin 1826-1828 yılları arasında cereyan eden İran-Rus savaşının sonunda Kafkas bölgesine yaklaşık olarak 40 bin Ermeni yerleştirilmiştir. Aynı şekilde 1829 Rus-Osmanlı savaşı sonrasında da 184 bin Ermeni'nin bu bölgeye yerleştirildiği gözlemlenmektedir. Ermeni nüfusunun bu şekilde Kafkaslarda artması sağlanırken diğer yandan Ruslar kendilerine tampon bir bölge oluşturmuş oluyordu. Bu şekilde Ermeniler sadece Kuzey Kafkasya'ya değil Güney Kafkasya'ya da yerleştirilmişlerdir. Bu doğrultuda daha çok Nahcivan ve

[28]Ekici, Y. (2022). Dağlık Karabağ'da Ermeni İşgali (1988- 1993), *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (29): 134-144.
[29]İlter, E. (2007). "Büyük İhanet: Ermeni Kilisesi ve Terör Tarihi Seyri", *ASAM-EREN*, 25, Ankara.

Erivan bölgeleri öne çıkmaktadır. Ayrıca Rus İran savaşı sonrasında da Ruslar, Ermeni komutanlarını kendi bünyelerine katarak Tebriz bölgesine atamıştır[30].

Gelinen noktada Rusya'nın Osmanlı devleti sınırları içinden 84 bin Ermeni'yi, İran toprakları içindense 40 bin Ermeni'yi Azerbaycan'ın Kuzey bölgelerine yerleştirdiği görülmektedir. Ayrıca Rusya Erivan, Karabağ ve Nahcivan bölgelerine Ermeni ailelerinin yerleştirildiği aktarılmaktadır. Ancak burada dikkate çekilmesi gereken bir detay daha bulunmaktadır. Rusya bu bölgeye sadece Ermenileri değil aynı zamanda Rusları da yerleştirmiştir. Bu durum Ruslarla Ermenilerin Türklere karşı da bir ittifak içinde olduklarını göstermektedir. Dolayısıyla Rusya bir yandan bölgede siyasi ve askeri olarak tampon bölge oluştururken diğer yandan da bölgenin etnik yapısının kontrol etmek istemiştir[31].

18. yüzyıldan itibaren Kafkasya bölgesindeki Ermeni nüfusun1 milyondan fazlasını bölgedeki yerli Ermeniler oluşturmamıştır. Bu bağlamda hepsine yakını Rusya tarafından bilinçli olarak göç ettirilmiştir. Bu nüfus artışı Kafkas bölgesinde iyiden iyiye artınca Azerbaycan Türklerine ait olan bölgelerde Ermenilere verilmeye başlanmıştır. Bu doğrultuda Ermeniler hem artan nüfuslarıyla hem de Rusya'nın desteğiyle Kafkas bölgesinde devlet kurmayı düşünmeye başlamışlardır. Ancak devlet kurmayı düşündükleri topraklar Ruslar tarafından söz verilmiş olsa da Azerbaycan Türklerine aittir.Guliyeva Ermeni nüfusunun bölgede yaratmış olduğu durumu şu şekilde analiz etmektedir:

> *"Ermeni vekilleri ve ileri gelenleri arasındaRusya toprakları içinde özerk bir Ermeni devleti kurmak isteyenlerin arzuları gittikçeşiddetlenmiştir. Bunları Türkiye'de iken böyle bir hakları ve topraklar yoktu. Buradaonlar için sahte bir vatan vücuda getirildi. Bu sahtekârlığın ve fitnekârlığın gerçekniyetlerinin bu topraklarda yaşayan Müslümanları yok edip, onların topraklarını elegeçirme olduğunu açıkça belirtmek isterim"*[32]

Bölgede elbette etkin etnik nüfusu ise Türkler oluşturmaktadır. Bu bağlamda 1893 yılında sadece Bakü'de 785 binden fazla kişinin yaşamaktaydı. Bakü'de yaşayan

[30]Mustafayev, B. (2013). Ermenilerin ve Malakanların Şamahı'da Yaptıkları Mezalim (Arşiv Belgelerine Göre Tarihi Gerçekler–1915–1920). Akademik Bakış Dergisi. 35, 1-18.

[31]Cavadov, G. (2000). Azerbaycan'ın Azsayılı Halkları ve Milli Azlıkları, Bakü, s. 63.

[32]Guliyeva, V. (2004). "Rusların Ermenileri Güney Kafkasya'ya Yerleştirme Siyaseti ve Azerbaycan Topraklarının Parçalanması", Karadeniz Araştırmaları Dergisi, Sayı. 2, Erzurum, s. 11.

Hıristiyanların toplam nüfusu ise130 bin 49 kişi olup, bu nüfusun 66 bin 542'siniGregoryan Ermeniler (Toplam nüfus oranı 8.48), 41 bin 672'sini Ortodokslar (Toplamnüfusa oranı 5.31) oluşturmaktaydı[33].

Ruslar, Ermeniler ve Gürcülerle yaklaşarak Azerilerin de Osmanlılarla olan bağlarını koparmayı hedeflemiştir. Özellikle Nahcivan bölgesiyle Azerbaycan arasında Ermenileri yerleştiren Rusya Azerbaycan'ı Kafkas bölgesinde yalnız bırakmıştır. Ayrıca Ruslar İranlılar ve Gürcülerle kurdukları ilişkilerle de Azerbaycan'ın güney tarafına da Ermenileri yerleştirmiştir[34].

Bakü'de artan petrol sanayisi ve iş imkanlarısadece siyasi olarak değil halkların da bu bölgeye iş için göç etmesine neden olmuştur. İş bulmak için Bakü'ye gelen Ermenilerin sayısı arttığından bölgedeki etkinlikleri de süreç içinde gelişmiştir. Ancak bölgeye bu dönemde sadece Ermeniler değil Müslümanların da geldiği görülmektedir. Örneğin Dağıstan bölgesinden birçok Türk bölgeye çalışmak için gelmiştir. Bu durum Bakü'nün şehir olarak gelişmesini sağlarken bölgedeki ekonomik güç olma potansiyelini de geliştirmiştir. Dolayısıyla Ermenilerin göçü bir yandan iş bulmak olsa da geri planda siyasi ve politik hedefleri içermiştir.

[33]Mustafayev, B. (2009). Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905–1920). Yayınlanmış Doktora Tezi. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Anabilim Dalı Türk Tarihi Bilim Dalı, s. 12.
[34]Zaim, S. (1998). Türk ve İslam Dünyasının Yeniden Yapılanması, İstanbul: Nesil Yayınları, s. 23.

2. ERMENİLERİN TÜRKİYE VE KUZEY AZERBAYCAN'DAKİ SİYASETİ

2.1. Ermeni Örgütleri ve Çatışmaları Başlatan Gelişmeler

Ermeni Örgütlerinin başında Taşnak ve Hınçak gelmektedir. Bu örgütlerin Kafkasya'nın çeşitli bölgelerinde Azerbaycan'a karşı uyguladıkları askeri girişimler bulunmaktır. Bu girişimleri başlatan gelişmelerin başında ise isyan süreçleri gelmektedir. Ermenistan bölgedeki Türk unsurlarla çatışmalara girmeye başlayınca Avrupalı devletlerle birlikte Rusya da bölgede bağımsız bir Ermeni devletinin siyasi sonuçlarını yeniden düşünmeye başladı. Çünkü Rusya, Ermenilerin süreç içinde Avrupa'ya yakınlaşacağından Avrupalılar da bölgedeki Rus hâkimiyetinin derinleşmesinden endişe etmekteydiler. Ermeni örgütleri bu siyasal çekişmeler bağlamında bölgedeki çatışmaları başlatmışlardır[35]

2.1.1. Rus Çarlığı Diplomasisinin Ermeni Politikası

Kafkasya bölgesinde Rusların politik geçmişi ve hedefleri her dem taze kalmaya devam etmiştir. Ancak bu bölgede Ermenilerle birlikte siyaset üretmelerinin tarihi o kadar eski değildir. Çünkü Ermenilerin Kafkasya bölgesindeki nüfusu tarihsel olarak uzak bir büyük geçmişe sahip olmamakla birlikte bölgede siyasi bir aktör olmaları da henüz yenidir. Rusya Kafkasya bölgesinde 1700'lü yılların başından beri söz sahibi olmaya çalışmaktadır. Bölgedeki Ermenilerle Rusların teması ise 1722 yılına denk gelmektedir. Rus imparatorlarından I. Petro Kafkasya bölgesinde Türklere ve İranlılara karşı tampon bölge oluşturmak adına Hazar gölünün batı tarafında Ermeni krallığı kurulmasını hedeflemiştir. Bu amaçla, bölgeyedağılan ve genel anlamda ticaretle uğraşan Ermeni cemaatlerinin bir listesinihazırlayarak Mazandaran'dan başlayıp Derbend'e kadar olan Azerbaycan topraklarınayerleşmelerine çalışmıştır. Petro'nun bu amacı siyasi olarak karşılık bulamamıştır. Nitekim Petro'nun bu projesi 1829 yılına kadar sarkmış ve ancak Edirne ile Türkmençay anlaşmaları sonucunda yapılabilmiştir. Bu iki anlaşma sonucunda İran'dan ve Osmanlı devletinden göçle

[35]Mustafayev, B. (2009). Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905–1920). Yayınlanmış Doktora Tezi. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Anabilim Dalı Türk Tarihi Bilim Dalı, s. 43.

gelen Ermeniler aracılığıyla Erivan bölgesinde tampon bölge tesis edilmiştir. Her ne kadar göçlerle Ermenilerin bölgedeki nüfusu artırılmak istense de istenilen amaca ulaşılamamış ve Ermeniler bölgede azınlık olarak kalmışlardır. Bu bağlamda Ermenilerin bölgedeki nüfusunun artması bölgedeki Türk unsurların göç ettirilmesi ve öldürülmesi sonucunda ortaya çıkmıştır[36]

Rusya'nın Çarlık döneminden itibaren Ermenileri Kafkasya politikaları için kullanmış ve ittifak etmiştir. Ermeni kimliğinin ve milliyetçiliğinin yapılanmasında Rusların etkileri öne çıkmaktadır. Ermenilere yer yer kışkırtan yer yer de birlikte hareket etmeye zorlayan Ruslar, Ermenilerin kendi milli hedeflerini geliştirmelerine yardımcı olmuştur. Ancak Rusya kendi politikasını kendi menfaatleri doğrultusunda tesis ettiğinden Ermenilerle olan ilişkileri her zaman aynı doğrultuda da gelişmemiştir. Dolayısıyla iki millet arasında belirgin bir dostluk olduğu söylenemez. Bu birliktelik daha çok siyasi bir hedef birlikteliğidir. Ermenilerin bugünkü bölgede devlet kurmalarında Rusya'nın önemli etkisi bulunduğundan iki devlet arasındaki yakınlaşmada devam etmektedir. Nitekim Ermeniler kendi problemlerinin uluslararası boyutta yer edinebilmesi için de Rusya'nın yardımına ihtiyaç duymuştur. Bu doğrultuda literatür incelendiğinde Rusların ilk kez 1878 yılında Ayestefanos Antlaşmasında Ermenilerden bahsettiği görülmektedir. Bu şekilde Ermeniler Osmanlıların gündemine de siyasi bir sorun olarak girmiş olmaktadır[37].

Rusya'nın Ermenilere desteğinde siyasi ve dini hedefler etkili olmuştur. Kafkas bölgesinde ise Azerbaycan Türkleriyle Ermeniler arasındaki ilk temaslar Ermenilerin Rus destekleriyle bu bölgelere yerleştirilmesiyle ortaya çıkmıştır. Rusya hali hazırda güçlü bir devlet olduğundan Ermenilerin Rus desteği görmesi Azerilerin çok daha zor durumda kalmasına neden olmuştur. Bölgedeki Ermeni nüfusunun artması bilinçli bir şekilde takip edilmiştir. Dolayısıyla süreç içinde Azerbaycan Türklerinin toprakları daralmaya başlamıştır. Ermeniler sürekli olarak Rusya'nın bölgedeki aracı gücü olmaya devam ederken kendi emellerini de takip etmişlerdir.

[36]Taşıcoğlu, Ö L. (2017). Rusya'nın Osmanlı Dönemindeki Ermeni Politikaları. Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 5,51.
[37]Tunçay, F. (2020). Ermeni Sorununun Oluşum Sürecinde Rus Politika ve Stratejilerinin Rolü. ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi, 7 (16), 1-14

Rusların hâkim olduğu bölgelerde Azerbaycan Türkleri kendi bağımsızlıklarını koruyan bir halk olarak görüldüğünden Ruslara da direnen bir grup olarak görülmüştür. Ermenilerin de tahrikiyle Ruslar da Azerileri iyinde iyiye düşman olarak tayin etmeye başlamıştır. Bu süreç Azerbaycan Türklerinin çok fazla yalnız kalmasına neden olmuştur. Rusların bölgeyi işgal etmesi Azerbaycan Türklerinin güç kaybetmesine neden olmuştur[38].

Ermenistan'ın büyük Ermenistan hayali tarihsel süreçte yeni ortaya çıkmış bir hayal değildir. Ayrıca rasyonel temeller üzerine kurulu bir fikir olmadığından bu fikrin hayal olduğu söylenebilir. Fakat her ne kadar rasyonel bir temeli olmasa da Ermeniler bu hayalin peşinden gitmekte ve gerektiğinde çatışmalara girmekten de geri durmamaktadırlar. Manuçarov, Kapatikyan ve Balayan gibi Ermenilerin önde gelen isimleri Rus Gorbaçov'un desteğiyle büyük Ermenistan hayali için mücadele etmeye devam etmişlerdir. Rusların, Ermenilere destek olması Ermenilerin Kafkas bölgesinde tampon olmaları yüzündendir. Diğer türlü bölgede büyük bir Ermenistan devletinin kurulamayacağını Rusya'da bilmektedir. Çünkü Ermenistan'ın hayal ettiği toprakların bir kısmı Türklere bir kısmı da İran'a aittir. Ancak Rusya tarih boyunca Ermenistan'a destek olmaya devam etmiştir. Bu destekler sadece siyasi olarak askeri alanda yapılmıştır[39].

2.1.2. Ermeni Örgütlerinin Faaliyetleri

Ermenilerin topraklarına katmak isledikleri Azeri topraklarında yaşayan Müslüman ve ahaliyle silahlı ve kanlı çatışmalara girmiştir. Başta Bakü olmak üzere Nahçıvan, Erivan gibi birçok bölgedeki kanlı çatışmalar yöneticileri bu konuda önlem almaya yönelmiştir[40]. Alınan önlemler bağlamında bölgeye asker gönderilmiş ve siyasi olarak da temaslar başlamıştır.

[38]Haşimzade, A. A. (2005). Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, s. 11.
[39]Efendiyev, O. E., Ehmedov, G. M. ve İsmayılov, M. E. (1993). Azerbaycan Tarihi. Bakü: Elm Neşriyat, s. 34.
[40]Hacaoğlu, M. (1976). Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler. İstanbul: Anda Dağıtım, s. 76.

Müslüman ve Ermenilerin önde gelenleri bu çatışmalara nasıl önlemler alınması gerektiğiyle ilgili karşılıklı olarak görüşmelere başlamışlardır. İki tarafın bir araya gelerek barış için yollar araması o anki çatışmaları önlemede çok etkili olamamıştır. Ancak gelecekte kurulacak ya da kurulması amaçlanan barışın en azından temelleri atılmıştır. Bu görüşmelerde bulunan Azerbaycanlı Türk temsilciler karşılıklı barışı savunmuş ve her iki milletin huzurlu yaşamalarını istemişlerdir. Özellikle bu milletlerin birbirlerini suçlamalarının asla bitemeyeceğini önemli olanın barış olduğunu söylemişlerdir[41].

Bu barış müzakerelerinde her iki tarafta söz hakkı bulmuş ve kendi milletlerini savunmuşlardır. Nihai hedef acil barış ve kan dökülmemesini sağlamaktı. Nitekim bazı Ermeni önde gelenlerinin bu iki milleti karşı karşıya getiren sebeplerin araştırılması gerektiğini dile getirdikleri de olmuştur. Bu araştırma neticesinin de iki millet arasındaki kavgayı dindireceği söylemlere girmiştir. İki millet arasındaki barışın ancak araştırmalar neticesinde kurulabileceği düşüncesi de bu toplantılarda da dile getirilmiştir[42].

1880 yılında Ermeniler kendilerine iki hedef koymuşlardı. Bu hedeflerden birincisini Ermenilerin bölgedeki etkinliğini Avrupa başta olmak üzere dünya siyasetinin gündemine taşımak oluşturmaktadır. Bu bağlamda basın ve yayın faaliyetlerini de seferber etmiştir. İkinci hedeflerini ise on yıl içinde Ermenileriörgütlendirerek yapılacak olan ayaklanmalarla Avrupa'nın ilgisini bölgeye çekerek"Büyük Ermenistan" projesini hayata geçirmekti. Bu amaçla Anadolu'da veKafkaslarda geniş çaplı faaliyetlere giriştiler[43].

Rusya ilerleyen zamanlarda Kafkasya ya tamamen hükmetmiş, Ermenileri ise kendi safına çekmiştir. Kafkasya'ya egemen olan Rusların rahatlığıyla Ermeniler burada ki Müslümanlara eziyetlerini artırmışlardır[44].

[41]Dadaşova, R. (2020). Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Anadolu ve Kafkasya'da Ermeni Silahlı Örgütlerinin Faaliyetleri. Tarih İncelemeleri Dergisi XXXV / 1, 39-62
[42]Adalet İ. (2007). "Ermeni Meselesi ve Azerbaycan'da Ermeni Sorunu", Ermeni Araştırmaları, ASAMEREN Yay, C. 2, Ankara.
[43]Cabbarlı, H. (2013). Ermeni Siyasal Düşüncesinde Terörizm. Ermeni Araştırmaları, (45), 143-176.
[44]Glinka, S. N. (1995). Ermenilerin Azerbaycan'a Köçürülmesi, Azerbaycan Neşriyatı, Bakü, s. 45.

2.1.2.1. Hınçak Örgütü

Hınçak örgütü daha çok Kuzey Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da faaliyet göstermiştir. Bu bölgelerde ki Ermeni örgütlerinin işlerini üstlenmişlerdir. Hınçak kelime anlamı olarak çan sesi demektir. Ermenilerin en köklü ve güçlü örgütlerinden olan Hınçak1887 yılında İsviçre'nin Cenevre kentinde kurulmuştur. Asıl kurucusu Ermeni Avedis Nazarbekyan'dır[45].

18. yy.'ın sonlarına doğru Kafkasyalı Ermeniler tarafından kurulan bu örgüt çalışmalarıyla Ermeniler arasında hatırı sayılır bir yere sahip olmuştur. Ermeniler ve Avrupalı devletlerarasındaki anlaşma devam etmiş büyük Ermenistan Devleti'nin kurulması sözü veren bu devletler Ermenileri de İtilaf Devletleri'nin yanında görmek istemişlerdir (Mansurov, 1991).

Bu olaya tarihten bir örnek vermek gerekirse Ermenilerin Fransızların yanında savaşması karşılığında Ermenilere bağımsız bir Ermenistan kurulacağı yönünde söz vermişlerdir. Böylece Ermeniler Fransızlara ve Avrupalı devletlere yardım etmişler bu devletlerde Ermenilere yeni devletlerini kurma da yardımcı olmuşlardır. Hınçak ve diğer Ermeni örgütleri Avrupalı devletlerin yayın organlarında istedikleri gibi yazılar yapabiliyor ve yayınlatabiliyorlardı. Açık bir şekilde propagandalarını yapıyorlardı[46].

Hınçak örgütü oldukça geniş çaplı bir örgüt idi. Kendisine ait yasaları ve bir marşı bulunmaktaydı. Özellikle Müslümanlara karşı Ermeni halkı kışkırtılmış ve bu durum sürekli diri tutulmaya çalışılmıştır. Her eylem Ermenileri haklı Türkleriyse haksız çıkarmaya yönelikti.Dernek veya örgüt olarak faaliyetlerine başlayan Hınçak daha sonra partileşme sürecine de girmiştir[47].

18. yy'ın sonunu doğru parti tamamen dağılmış ve Kafkasya ve Doğu Akdeniz' de etkinliğini yitirmiştir. 19.yy'ın başlarındaysa tarihte İkinci Hınçak olarak bilinen işçi

[45]Salahi, R. S. (2007). Türk-Ermeni Çıkmazı, Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Yay No: 10, Londra, s. 34.
[46]Salahi S. (1988). İngiliz Belgelerine Göre Adana'da Vukubulan Türk-Ermeni Olayları (1908), Ankara. Temmuz-Aralık, s. 23.
[47]Hacaoğlu, M. (1976). Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler. İstanbul: Anda Dağıtım, s. 67.

örgütü kurulmuştur. Ancak kurulan bu ikinci örgüt öncekiHınçak örgütünden biraz daha farklı bir düşünce sistemi üzerine kurulmuştur. Dönem itibariyle daha sakin bir dernek kapsamında yaşamına devam etmiştir. Buradaki amaçlarıysa özellikle sol görüşlü Ermenileri de yanlarına alarak halkı kışkırtmadan yükseltmeye doğru bir amaç gütmeleri olmuştur[48].

İngiltere konsolosu Graves'in gazetede basılan haberine göre, Ermenilerin kurmuş oldukları örgütlerin asıl amaçlarının Ermenileri kışkırtmaya ve başkaldırmaya yönelikti. Ermenilerden birçok kişinin ölümünün sebebi bu derneklerdi. Ayrıca Graves açıklamalarına şöyle devam etmiştir. Ermenilerin bu propagandaları eğer Rusya'da yapılsaydı Ermeniler "sağ" bırakılmazdı.Bu örgütün kurulduğu ülkelerde birçok temsilcisi ve kurucuları olmuştur. Kuzey Azerbaycan, Avrupa, Rusya ve Anadolu da örgütü temsil eden kişiler şu isimlerden oluşmaktadır. Arpiniryan adlı şahıs Ermeni bir yazardı. Ermenilerle ilgili birçok faaliyette bulunmuş olan yazar,Hınçak partisinin önde gelen isimlerinden biridir[49].

Hınçak partisinin kurucularından olan Akop Gazaryan Ermeni bir tüccardır. Aynı zamanda Osmanlı devletinde yüksek memurluğu da vardır. Daniel Varujan ünlü Ermeni şairdir. Yazdığı şiirlerle adeta Ermenileri büyülemiş ve kışkırtmıştır. Onun yazdığı şiirler Ermeniler tarafından milli marş gibi okunmuş ve söylenmiştir. Arkomed lakablı Ermeni proföser Gevorg' un sonu ise idam olmuştur. Arşak Zurabyan bir sosyalistti ve Hınçak'ın kurucuları arasında idi.

Oldukça aktif olan Zurabyan birçok belgenin hazırlanmasında bulunmuş ve parti içerisinde sosyalist bir gurubun başkanlığını yapmıştır. Matevos Paramaz Sarkisyan ise Ermenileri oldukça kışkırtan bir Ermeni liderdi. Anadolu'da Ermeni ve Türk köylerinde bulunmuş gittiği her yerdeyse kan dökülmesine sebep olmuştur. Sarkisyan'ın sonu ise İstanbul'da idam edilmek olmuştur. Levants ismiyle bilinen Ermeni parti lideri Nazarbekyan Müslümanlara karşı soykırımı savunmuştur.

[48]Salahi, R. S. (2007). Türk-Ermeni Çıkmazı, Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Yay No: 10, Londra, s. 56.
[49]Mansurov, A. (1991). Tarihin Ak Lekeleri ve Yenidenkurma, Bakü., s. 93, 99.

Hınçak partisi başkanı Hanazatyan bir tarihçidir. Ancak yazdığı eserler ideolojik eserlerdir. Büyük Ermenistan devletinden bahsetmekte ve özellikle Türk ve Müslümanlara hakaretler bulunmaktadır. Sadece isimlerini ve vasıflarını verdiğimiz bu kişiler dışında da özellikle Birinci Dünya Savaşında Anadolu da Ermeni birliğini savunan ve Osmanlı devletine karşı isyanlarda bulunan küçük Ermeni birlikleri ve başkanları da bulunmaktadır. Kuyumcu Şamil, Alakoylu Armanak Hacık Kotsan bu isimlerdendir[50].

Dönem itibariyle ne kadar dünyadan destek alırlarsa o kadar kolay hedeflerine ulaşacaklarını bilen Ermeniler bu destek sağlama ve alma yollarını sürekli araştırmış Osmanlı'nın karşısında ki tüm devletlerle iş birliğine girmişlerdir. Ermeni asıllı araştırmacılar dahi Hınçak örgütünün Ermenileri kışkırtan ve terörize eden bir örgüt olduğunu ortaya koymaktadır. Halkı sürekli olarak Türklere, Osmanlı devletine ve Müslümanlara karşı kışkırtan bu örgütün faaliyetleri terörü örgütü faaliyetleriyle eş değer duruma gelmiştir. Bu propagandalara karşı yapılacak olan her türlü faaliyeti ise yine Ermeni halkını kışkırtmak için kullanıyordu. Yine Ermeni asıllı araştırmacının (Alakoylu Armanak Hacık Kotsan) söylemlerinden devam etmek gerekirse Ermenilerin mücadele ruhunu diri tutmak için o dönemde bu denli aktivitelere ve yoğunluğa ihtiyaç duyuluyordu. Yapılan her yeni haber ve propaganda halkın kinini ve bağımsızlık düşüncesini besliyordu[51].

2.1.2.2. Taşnak Örgütü

Ermenilerin Anadolu'da kurdukları diğer örgütlerden olan Taşnak, Ermeniler tarafından kurulmuştur. Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilan etmesiyle birlikte Ermeni liderler Rusya'ya mektup yollayarak Ermenilere Osmanlı Devletinden istedikleri hakları almaları yönünde yapacakları yardıma karşılık Rusya'nın yanında olduklarını bildirmişlerdir. Hınçak ve Taşnak cemiyetleri Osmanlı devletine karşı çıkardıkları yazılı basımlarla niyetlerini açıkça dile getirmişlerdir[52].

[50]Yazıcı, Ö. K. (2016). Ermeni (Hınçak) Komitecisinin Osmanlı Meclisinde Ermenileri Temsili: Hamparsum Boyacıyan. Asia Minor Studies. 4, 7, 100-120.

[51]Yazıcı, Ö. K. (2016). Ermeni (Hınçak) Komitecisinin Osmanlı Meclisinde Ermenileri Temsili: Hamparsum Boyacıyan. Asia Minor Studies. 4, 7, 100-120.

[52]İlter, E. (1988). Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytun İsyanları (1780- 1880), Ankara, s. 76.

İlk örgüt olarak bilinen Hınçak sonrası Taşnak örgütü Ermeni örgütleri içinde en bilgili ve kapsamlı örgüt olmuştur. Hınçak örgütünün faaliyetlerini yetersiz bulan Ermeniler tarafından kurulan bu örgütte ismini bayrak anlamına "*troşaktan*" almıştır. Taşnaksütyun ismiyse partileşme süreciyle birlikte kullanılmaya başlanmıştır. Taşnak cemiyeti Troşak cemiyeti olarak da tanınmıştır. Cemiyet bu isimde bir de gazete basmaktaydı. 18. yüzyılı sonlarına kadar bu cemiyetin belli bir amacı ve misyonu olmamıştır[53].

Hem sosyal hem de demokratik çalışmaları birlikte yürütmüşlerdir. Örgüt üyeleri çoğu zaman sosyalist veya demokratik düşünceleri savunmuşlardır. Ancak terör faaliyetlerinden vaz geçmemişler, yaptıkları faaliyetler ve propagandalarla terörizmi desteklemeye devam etmişlerdir. Taşnaksütyun cemiyeti kelime olarak Ermeni ihtilal cemiyetleri birliği olarak biliniyordu. Tiflis'te kurulan bu cemiyet Türklere ve Müslümanlara karşı bir araya gelen tüm Ermeni topluluklarına destek olmuştur[54].

Çıkardıkları gazeteden kaynaklı Troşak cemiyeti olarak tanınan örgüt zamanla terör faaliyetlerini artırmıştır. Söylemleri Türklerin öldürülmesi ve Türk köylerinde katliamların yapılmasına yönelikti. Hatta Rusya'nın Osmanlı Devletine uyguladıkları baskıları desteklemiştir. Türk köylerine yaptıkları baskınlarda üzerlerinde Rus üniforması bulunan Ermeniler toplu katliamlarda bulunmuşlardır. Yine bu cemiyetin kendine ait marşında da Türklere duyulan nefret açık bir dille ifade edilmiştir[55].

Taşnak Cemiyeti yukarıda belirtilen amaçların dışında ekonomik amaçlarda gütmekteydi. Ticarette önde olan Ermenilerin ekonomik gelişimleri de cemiyet tarafından desteklenmektedir. Taşnak Cemiyeti için Büyük Ermenistan Devletinin sınırları Türkiye ve Kuzey Azerbaycan'ın bir kısmını kapsamaktaydı. Yine bu minvalde çalışmalarına da devam etmiştir. Taşnak cemiyeti tüm bu amaçlarını gerçekleştirmek içinse birçok kaynaktan yardım almaktaydı. Oluşturmak istedikleri

[53]Uslu, R. (2014). Taşnaksütyun Ermeni Terör Örgütü'nün 1914-1920 Yılları Arası Doğu Anadolu ve Kafkasya'da Yaptığı Katliamlar. International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/1 Winter 2014, s. 611-622

[54]Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (2001). Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920) Yay, No: 28, Ankara, s. 87.

[55]Perinçek, M. (2007). Rus Devlet Arşivlerinde 100 Belgede Ermeni Meselesi, İstanbul. RFDTA, Fond. 2100, Liste. 2, Dosya. 460, s. 7; RFDTA, Fond. 2100, Liste. 1.

düşünce yapısıyla Avrupa ve Rusya'nın sosyalist düşünce ve taraftarlarını kendi taraflarına çekerek güç oluşturdular[56].

ErmeniTaşnak Cemiyeti Türklerin ve Müslümanların muhalifi olan her kurum ve toplulukla iş birliğine girmişlerdir. Ermeni yöneticilerinin yaptıkları açıklamalar ışığında söylenebilir ki burjuva Ermeniler komitelerde yer almazken yoksul halk kitlesi komiteleri doldurmaktaydı. Taşnak Cemiyeti Ermeni terörü faaliyetlerinde aktif olarak rol almakta, Ermeniler ve Müslümanları her fırsatta karşı karşıya getirmekte idi. Ayrıca Rusya'nın herhangi bir durumda Ermenilerin yanında olacağını da sürekli dile getirmiştir. İttifak kuran Ruslar ve Ermenilerin Türklere zulmetmeleri Rus askerlerini dahi şaşkına çevirmiştir. Rus asker kaynaklarından elde edilen bilgilerde Ermenilerin vahşetinin ne kadar büyük olduğunu göstermektedir[57]. Rusların ve Rus askerlerinin Ermeniler hakkında ki düşünce ve gözlemlemeleri bunlarla da sınırlı kalmamıştır. Yine Ruslara ait kaynaklarda Ermenilerin dünya üzerinde ki her ülkeye neredeyse din adı altında yaklaşmaya çalıştıklarını ortak dini kullanarak yanlarına taraftar çekmek istediklerini yazmışlardır. Osmanlı Devleti'nin kendilerine sağlamış olduğu ayrıcalıklar ve özgürlükleri de kullanarak Müslümanlara yönelik yaptıkları işkenceleri azaltmamış aksine artırmışlardır. Bazı bölgelerdeyse özellikle Rus askerlerin Ermenilerin katliamlarını engelledikleri bile görülmüştür[58].

Rusya'nın Başkonsolosu Ermenilerin Doğu Anadolu ve Erzurum'da ki yıkımlarından bahsederken Ermenilerin tüm bunları yapmasının sebebini kurulan bu cemiyetlere Taşnak cemiyetine bağlamıştır. Rusların da desteğini almalarının ardından Ermeniler Azerbaycan topraklarına girmiş, burada Azerbaycan halkını katletmişlerdir. Literatürde yapılan araştırmalara göre kısaca bu cemiyetler birer terör örgütü misyonunu almışlar ve Ermeni halkını galeyana getirmişlerdir[59].

2.2. Bolşevik-Taşnak Rejiminin Azerbaycan'a Yönelik Siyaseti

[56]Balcı, G. (2007). Türkler Soykırım Yaptı Mı? ATASE Başkanlığı Arşiv Belgeleri Işığında, İstanbul, s. 65.
[57]Anadol, C. (2007). Ermeni Dosyası (Tarih Boyunca Türk-Ermeni Meselesi), İstanbul, s. 87.
[58]Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (2001). Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920) Yay, No: 28, Ankara, s. 87.
[59]İlter, E. (1988). Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytun İsyanları (1780- 1880), Ankara, s. 45.

19. yy.'ın başlarında Ermeniler tekrar dernek kurmak için harekete geçmişler ve Sosyalist Partisini kurmuşlardır. Bu kurulan partinin en nihai amacı Osmanlı ve Azerbaycan sınırlarını daraltarak yeni bir Ermeni devleti kurmaktı. Özellikle Rusya ile ittifak kurmak isterken Osmanlı devletine ve Azerbaycan' a verecekleri zararın Rusları memnun edeceğini de düşünüyorlardı. Azerbaycan da Ermenilere karşı kurulan partiler olmuş ve Ermeniler bu partilerle de savaşmışlardır[60].

Taşnak cemiyetinin dağılmasının ardından gönüllü Ermenilerden bir ordu kurulmuş ve Rusya'nın ordusu içerisine de gönüllü Ermeni askerler yerleştirilmişti. Rusya'nın da Azerbaycan'a karşı cephe alması Ermenilerin işine gelmiş, ancak Ermeni ve Azeri Türklerinin karşılıklı savaşları en çok Bolşeviklerin çıkarına olmuştur. Savaş için hazırlanan Bolşevikler Azeri Türklerinin karşılarına almış ve Ermenilere yardım etmişlerdir. Ermenilerden oluşan gurup Osmanlı devletine karşı savaşa gönderilmiştir[61].

Ermenilerin Osmanlı'nın karşısında olmaları Rus ve Bolşeviklerinde işini kolaylaştırmıştır. Rusya'nın büyük Çar Ordusu neredeyse tamamen Ermenilerden oluşmakta idi. Bolşevikler başlattıkları savaşta Azeri Türkleri kendilerine karşı güç olarak görmekteydiler. Bolşevikler kendi halkları ve Ermenileri arkalarına alarak Kafkasya'da daha güçlü olmayı hedeflemişlerdir. Tüm dünya da hâkim olan milliyetçilik düşüncesinin burada da var olması halkları birbirinden ayırmış savaş için hazırlanan Rusya'nın da işine yaramıştır[62].

[60]Anadol, C. (2007). Ermeni Dosyası (Tarih Boyunca Türk-Ermeni Meselesi), İstanbul, s. 87.
[61]Neciyev, E. (2011). Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi Sürecinde Karabağ Problemi. Ermeni Araştırmaları. 163-186.
[62]Karinyan, A. B. (1929). Şaumyan ve Kafkasya'da Milliyetçilik Akımları, Çev. Z. Gayıblı, Bakü.

3. 1905-1907 YILLARINDA ERMENİLERİN TÜRK-MÜSLÜMAN SOYKIRIMI

3.1.1905-1907 Yıllarında Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'da Uyguladığı Soykırım Siyaseti

Azerbaycan halkı gerek Kuzey gerekse de Güney Azerbaycan bölgesinde Ermenilerin sık sık mezalimine maruz kalmıştır. Ancak uluslararası siyasette ve literatürde Ermenilerin bu bölgedeki Azeri halkına yapmış oldukları soykırım çoğu zaman yeterince dillendirilmemektedir. Bu durumun öncelikli nedenlerinden birisini Ermeniler üzerinden bazı devletlerin çıkarının olmasıdır. Bu devletlerin başında Rusya ve Fransa gelmektedir. Bu devletler Ermeni Meselesi'nden faydalanmış, onları kendi çıkarlarına uygun yönlendirmiş, milliyetçi grupları körüklemiş ve onlara destek vermiştir[63].

Ermenilerin başlatmış oldukları Osmanlı içindeki isyanlarda da birçok Türk vefat etmiştir. Bu bağlamda 1890'lı yıllardan 1915'e kadar geçen sürede bir milyondan fazla Türk'ün vefat ettiği kabul edilmektedir. Ermenilerin göç sonucu geldiği bölgelerden bir diğerini ise Nahcivan oluşturmaktadır. Bölgeye gelen Ermeniler geniş arazilere yerleşme iddiasındaydılar. Bu hedefe ulaşabilmek adına Azerbaycanlılara karşı savaşlara girişmeye başladılar. Bu girişimler neticesinde 1905 yılından başlayarak Nahcivan bölgesinde Türklere karşı soykırım faaliyetleri başlamış oldu[64].

Bu bağlamda literatür incelendiğinde Ordubadi'nin (1991) *Kanlı Seneler* adlı eseri ve Nevvab'ın (1993) *1905-1906 Yıllarında Ermeni-Müslüman Davası* adlı eserlerinde Ermenilerin Türklere karşı uygulamış olduğu mezalim ve soykırım özellikle Azerbaycan bölgesi bağlamında öne çıkmaktadır. Bu eserlerde Ermenilerin Türklere uyguladığı soykırıma Rus askerlerinde katıldığı belirtilmektedir.

---

[63]Hacıyev, İ. (2017). XX. Yüzyıl Başlarında Azerbaycan'a Yönelik Ermeni İddiaları ve Yapılan Katliamlar (Rus Belgeleri Işığında). Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi, 18 (40), 148-161.

[64]Ordubadi, M. S. (1991). Kanlı Seneler. Bakü: Kafkas Yayınevi, s. 67.

Araştırmanın bu bölümde Ermenilerin uygulamış olduğu soykırım farklı bölgeler bağlamında irdelenecektir. Ancak öncelikle bölgedeki askeri faaliyetlere bakılacaktır.

3.2. Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Askeri Faaliyetleri

Ermenilerin KuzeyAzerbaycan bölgesinde silahlanmalarının tek nedeni kendilerini korumak değil aynı zamanda Çarın ordusuna da destek vermekti. Bu dönemde Ermeniler Kuzey Azerbaycan bölgesinde silahlandırdıkları grupları Osmanlı'ya karşı göndermişlerdir. Nitekim Lalayan'da Taşnak örgütünün 10 bin silahlı Osmanlıların üzerine gönderildiğini belirtmektedir[65].

Kuzey Azerbaycan bölgesinde Ermenilerin silahlanması yoğunlukla 1905 yılı ile birlikte başlamıştır. Bu silahlanma sürecinde daha önce ifade edildiği üzere yurt dışındaki Ermeniler, Patrik ve Ruslar da etkili olmuştur. Bölgedeki Azeri Türklerininsoykırım sürecini başlatan şeylerin başında bu silahlı güçler gelmektedir. Bakü'deki Sovyet grupların toplantılarında bariz bir şekilde Azeri Türklerinin yok edilmesi gerektiği,özellikle de Şaumyan Güney Kafkasya adlı konuşmasında bu durumun üzerinde durmuştur. Ermeniler bölgede kendilerinin dışındaki Hristiyanları da Müslümanların aleyhinde kışkırtmıştır[66].

Çıkan tartışmalar kısa sürede çatışmalara dönmüş ve Zibilli ve Memedli bölgesindeki Müslümanlar katledilmiştir. Bu bağlamdaki bölgedeki okullar, hastaneler ateşe verildiği gibi yaşlı ve hastalarda öldürülmüştür. Süreç içinde çatışmalar Kuzey Azerbaycan'ın tamamına yayılmıştır[67].

[65]Mustafayev, B. (2013). Ermenilerin ve Malakanların Şamahı'da Yaptıkları Mezalim (Arşiv Belgelerine Göre Tarihi Gerçekler–1915–1920). Akademik Bakış Dergisi. 35, 1-18.
[66]Mustafayev, B. (2014). XX. Yüzyılın Başlarında Nahçıvan'da Terörle Mücadele. Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, 4 (4), 56-65.
[67]Turan, R. (2009). Azerbaycan'da İlk ve Ortaöğretimde Tarih Öğretim ve Tarih Ders Kitapları (Sovyet Döneminden Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetine). Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 45.

3.2.1. 1905 Yılında Azeriler ve Ermeniler Arasında Yaşanan Çatışmalar

Azeri Türklerini yollarda bile sıkıştıran Ermeniler onları yıldırarak bölgeden göçe zorlamışlardır. Bununla birlikte Azeri Türklerinin kışkırtılmaya çalışıldığı da görülmektedir. Bu olayların başlangıcı 1900'lü yıllara denk gelmektedir. Olayları manipüle eden gruplardan birisini de Ruslar oluşturmuştur. Dolayısıyla çatışmalar sadece Ermenilerle Türkler arasında değil Ermenilerle Ruslar arasında da meydana gelmiştir. Ermeniler, Rus Hükümetini bölgede yaşayan Azeri, Gürcü veRusları kendilerine karşı kışkırtmakla suçlamıştır.Ancak sözü edilen halklar Ermenilere karşı herhangi bir saldırı düzenlememişti. Bölgede yaşayan Ermeniler ve Azeri Türkleri arasında 1905 yılında birbiri ardı sıra kanlı hadiseler yaşanmaya başladı[68].

Süreç Azerbaycanlıların kışkırtılması üzerinden devam etmiştir. Bölgedeki Rus idarecilerin raporları değerlendirildiğinde ilk çatışmaların 1905 yılının Şubat ayında başladığı görülmektedir. Bu bağlamda bölgedeki Rus idarecilerin Rusya'ya çekmiş olduğu ilk telgrafta Babayev adında bir Azeri Türkleri'nin öldürüldüğünü nakledilmektedir. Babayev'in ölümü sonrasında olaylar devam etmiştir. Bir başka raporda ise 7 kişinin yaralandığını 4 kişinin ise daha öldürüldü ifade edilmektedir. Bununla birlikte Voronov'un raporunda Bakü şehrinde ve Kuzey Azerbaycan'da anarşinin ortaya çıktığını aktarılmaktadır. Voronov'un belirttiğine göre ilgili olayların nedenleri arasında dini ve milli nedenler öne çıkmaktadır[69].

Olayların büyümesinde Rusların el altından Ermenileri desteklemesi de etkili olmuştur. Bu desteklerin altında sadece siyasi amaçlar değil dini birlikteliğin de etkili olduğu bir kere daha vurgulanmalıdır. Ermenilerin Azeri Türklerini dini değerleri ile alay etmeleri üzerine olaylar devam etmiş ve 33 kişi daha hayatını kaybetmiştir. Voronov'un bölgede yaşanan olayları raporlamasında şu bilgilerin öne çıktığı görülmektedir: "*Yapılan aramalarda Ermeni dilinde yazılı bir kitap bulunmuş, söz konusu bu kitapta Müslüman dinine ve Müslümanlarla alay edildiği ve kitabın*

[68]Türkiye Büyük Millet Meclisi İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu (2021). Ermenistan'ın Azerbaycan'a Saldırması İle Başlayan Gerilim ve Çatışma Sürecinde Yaşanan Hak İhlalleri ve Türkiye'deki Ermeni Vatandaşlarımızın Durumuna İlişkin Rapor. https://www.tbmm.gov.tr/Files/Komisyonlar/insanHaklari/docs/2021/azerbaycan_rapor.pdf Erişim 23.5.2022.

[69]Guliyev A. H ve Azizov T. A. (1990). Azerbaycan Tarihi, Bakü: Maarif Neşri, s. 65.

*kapağında Muhammed Peygamber'in Ermeni Papazı kıyafeti ile tasvir edildiği tespit edilmiştir. Kitabın yayımlandığı tarihten itibaren şehirde durum sabit değildir. Ermenilerin burada temel amacı Müslümanları kışkırtmak ve kutsal değerlerle alay etmektir. Bu durum hiç kuşkusuz Azerileri çileden çıkarmaya yetmiştir. Daha sonralar Ermenilerin yasak yayım yapan matbaası ortaya çıkarılmış ve bu gibi birçok yasak olan bilgi ve belgeler toplatılarak el konulmuştu*r[70].

Bakü bölgesinde neredeyse karışıkların ve çatışmanın çıkmadığı bir yer kalmamıştı. Değerleriyle alay edilen Müslümanlar da silahlanarak kendilerini tahrik eden Ermenilere cevap vermeye başlamışlardır. Durumlar o denli hale gelmişti ki insanlar evlerinin yüksek yerlerinden aşağıda geçenlere ateş etmeye başlamışlardır. Bu karışıklıkta çocuk, kadın ve yaşlı ayırt edilmiyordu. Yaşanan çatışmalar neticesinde Müslümanlara ait olan iş yerleri, evler ve hamamlar yağma edilmeye başlanmıştır. Bu noktada sadece can kaybı değil mal kayıpları da başlamıştı. Ermenilerin dışardan güç almaları hem silah hem de maddi yardım görmeleri güçlerini artırmıştı. Müslüman gruplar cevap vermeye çalışsalar da büyük bir kıyım yaşanmaya başlamışlardı. Elbette olayları başlatan ve Rusların desteklediği Ermeniler olsa da süreç içinde bu olaylardan Ermeniler de zarar görmeye başlamıştır. Bu noktada Ermenilere ait büyük mağazalarda zarar görmeye başlamıştı. Rusların bölgedeki polis güçleri az olduğundan dolayı olayların yatışması kolay olmamıştı[71].

Bölgedeki çatışmalar genel olarak incelendiğinde olayların iki temel sorumlusu olduğu görülmektedir. Bunlardan birincisini Ruslar diğerini ise Taşnaksütyun örgütü teşkil etmekteydi. Taşnaksütyün örgütüne mensup Ermenilerin önemli bir kısmını Osmanlı Devleti'nden buraya göç edenlerden oluşmaktadır. Dolayısıyla Türklerle olan sorunları burada da devam etmiştir. Taşnak birlikleri Azeri köylerini yağmaladıkları yetmezmiş gibi burada yaşayan insanları da öldürüyorlardı. Ancak Azerilerin Taşnakla mücadele edecek güçte bir örgütleri yoktu. Ermenilerin isyancı gruplarını bünyesinde barındıran Taşnakların öncelikle Osmanlı Devleti'nden Kafkas bölgesine ve oradan da Kuzey Azerbaycan'a kaymasında Çar hükümetinin

[70]Haşimzade, A. A. (2002). "Rus Arşiv Belgelerine Esasen Ermeni Terörü", Türkiye'nin Ermeni Meselesi Sempozyumu (Bildiriler), 23-25 Mayıs, Manisa.
[71]Sarıahmetoğlu, N. (2006). Azeri-Ermeni İlişkileri 1905-1920. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 89.

politikaları da etkili olmuştur. Bu politikaların başında ise Grigoryan Kilisesine ait vakıf topraklarına el konulması gelmektedir. Dolayısıyla bölgedeki çatışmaların alevlenmesinde Rusların kötü siyasetinin de etkisi bulunmaktadır. Rusların bu girişimlerinin nedenleri siyasiydi. Ruslar, aslında bölgede ne Azerilerin ne de Ermenilerin güçlenmesini istemiyorlardı. Çünkü bölgedeki petrolü ve ekonomiyi kendileri yönetmek istiyordu. Dolayısıyla bölgede ikinci bir güç olarak Azeri Türkleri ya da Ermenilerin güçlenmesi işlerine gelmiyordu[72].

1905 yılının Şubat ayında başlayan çatışmalar Tiflis'te, Erivan'da ve Gence'de bir yıl boyunca devam etti. Ayrıca çatışmaların Nahçivan'dan da olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Ermeni Azeri Türkleri çatışmaları Kuba, Elizavetpol, Guberniya, Bakü ve Şuşa bölgelerinde de devam etmiştir. Çatışmalarda Ermenilerin 128 Türklerinse 158 köyü yağma edilmişti. Diğer yandan ölen Ermeni sayısı 3 bin 100 iken Azerilerin ölü rakamı 10 bin üzerinde olmuştur. Ancak elbette ölü sayısının çok daha üstünde olduğuna dair tahminlerin de olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Ermenilerin komitecilerinden olan Andranik şu ifadelere yer vermektedir: "*Ben, kadın erkekdemeden Basarkeçer'deTatar (Azeri) halkını katlettim. Bazen kurşun harcamamakiçin, onları kuyulara doldurarak üzerlerini taşlarla kapattırırdım*"[73].

Yaşanan dram 1905 yılından 1906 ve 1907'li yıllara da yayılmıştır. Birçok köy boşaldığı gibi arazilerde de ekim yapılamaz hale gelmiştir. Dolayısıyla insanlar başka bölgelere göç etmek zorunda kalmıştır.Kuzey Azerbaycan bölgesinde bu gelişmeler yaşanırken Rusya bu olaylara sessiz kalmaya devam etmiştir. Bu çatışmalardan Azeri Türkleri daha fazla zarar görse de Ermeniler de zarar görmeye başlamıştır. Ancak Rusya her iki grubun da güçlenmesini istemediğinden sessiz kalmayı tercih etmiştir[74].

[72]Sarıahmetoğlu, N. (2006). Azeri-Ermeni İlişkileri 1905-1920. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 89.
[73]Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (1995). Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi II 1919. https://www.devletarsivleri.gov.tr/varliklar/dosyalar/eskisiteden/yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/arsiv_belgelrine_gore_kafkaslarda_ve_anadoluda_ermeni_mezalimi_2_1919(t%C4%B1pk%C4%B1bas%C4%B1m).pdfErişim 21.5.2022.
[74]Arzumanlı, V. ve Muhtarov, K. (1995). 1918 Yılı Kırgınları (Kıyımları), Bakü: Bağlam Yayıncılık, s. 143.

Kuzey Azerbaycan bölgesinde bu gelişmeler yaşanırken Azerbaycan'ın Güney tarafında ve İran tarafında da çatışmalar yaşanmıştır. Bu bölgelerdeki çatışmaların diğer bölgelerden temel farkı İngilizlerin de desteklerinin bulunmasıdır. Bu bölgede de Azeri Türkleri ciddi şekilde zayiat vermiştir. Hem İngilizlerin hem Rusların desteğiyle Ermeniler gruplar Azeri Türkleri katletmeye başlamışlardır[75].

1907 yılında Bakü bölgesinde Taşnak örgütünün kurmuş olduğu 4000 kişilik silahlı bir örgüt bulunmaktaydı. Bu örgütün temel amacı Bakü'nün Türklerden arındırılması ve bölgede Ermeni devletinin kurulmasını sağlamaktır. Taşnak örgütü Bolşevik olan Müslümanları da aynı şekilde katletmişlerdir. Bu durum onların esas amacının Türkler ve Müslümanlar olduğunu da açıkça göstermektedir. Bununla birlikte sadece Müslümanlar değil Müslümanlara yardım edenleri de öldürüyorlardı. Mansurov[76]ve Bünyadov[77]'ın aktardıklarına göre yaşanan vahşetin boyutları çok daha derindir. Nitekim Ermeniler kadınlara tecavüz ettikleri gibi hamile kadınları da öldürüyorlardı[78].

Ermeniler yaptıkları mezalimler yetmezmiş gibi bir de gazetelerde ve uluslararası arenada kendilerini haklı göstermeye girişmişlerdir. Zengin olduklarından dolayı çok daha fazla insana daha hızlı ulaşacak kaynaklara da sahiplerdi. Özelikle Mişak gazetesinin haberleri bu bilgilerin yayılmasında etkili olmuştur. Bu dönemde Türklerdışardan çok kısıtlı yardım alırken Ermeniler başta Ruslar olmak üzere Fransa ve İngiltere'den de yardım görmüşlerdir. Bu bağlamda Türklerin yaşamış olduğu mezalim uluslararası boyutta pek duyurulamamıştır.

3.2.2. 1905 Genel Grevinde Bakü'de Azerilere Yapılan Saldırılar

Bölgedeki çatışmaların gelişmesine neden olan bir diğer durumu ise Rusya'da başlayan ihtilal hareketleri oluşturmaktadır. Hem işçiler hem de köylüler 20. Yüzyılın başında 9 Ocak'ta kanlı olayların başlamasına neden oldular. Beklenen işçi devriminin etkileri Bakü ve Kuzey Azerbaycan bölgesine de yansımıştı. Başlayan

[75]Blaga, R. (1997). İran Halkları El Kitabı (Azeri Kısmı), İstanbul: Yeni Zamanlar Dağıtım, s. 165.
[76]Mansurov, A. (1991). Tarihin Ak Lekeleri ve Yenidenkurma, Bakü., s. 93, 99.
[77]Bünyadov, Z. (1985). Azerbaycan Atabeyleri Tarihi, Bakü, s. 176.
[78]Memmedov, İ. (2003). Tarihimiz, Toprağımız, Taleyimiz, Bakü: Adiloğlu Neşriyat, s. 91.

grevde sadece işçiler değil köylülerde etkin olmuştur. Bu grevleri önce Çarın askerleri tarafından bastırılmıştır. Ancak bu durum olayların daha alevlenmesine neden oldu ve olaylar Erivan'a sıçradı. İşçi grevleri gergin olan Türk Ermeni ilişkilerinin de yeniden gerilmesine neden olmuş ve Nahcivan, Şusa ve Gence gibi bölgelerde yeniden çatışmalar başlamıştı. Bu çatışmalar Çar'ın da zor durumda kalmasına neden olmuştur. Çar bir manifesto yayınlayarak halka yönelik özgürlükler vaat etmiştir[79].

Bakü en büyük şehirlerden birisi olduğundan olaylar burada daha etkilidir. Azerilerle Ermenilerin çatışmasında yer yer milli sorunlar yer yer proletarya ve burjuva gerginliği yaşanıyordu. Nitekim sonuç olarak greve katılan birçok Türk işten atılmıştır. Bununla birlikte işçilerin önemli bir kısmı Ermeniler bir kısmı da Çar'ın askerleri tarafından katledilmiştir. Greve bağlı olaylar Eylül ayına gelindiğinde Bakü'deki petrol sahalarına sıçramıştır. Bu bağlamda petrolün yoğun olduğu Bibiheybet Kasabasındaki petrol alanları da tahrip edilmeye başlanmıştır. Petrol kuyularında yangınlar çıkarken bu bölgedeki Azeri işçilerde öldürülmüştür. Ermenilerin bu bölgedeki Azerilerin öldürülmesinde önemli rolleri olmuştu. Ortalık grev meselesinden dolayı oldukça karışık olduğundan bu karışıklığı fırsat bilen Ermeniler başıboş bir şekilde Türk işçileri katletmişlerdir. Ermenilerin anarşi çıkarmaları süreç içinde Rusların da tepkisini çekmeye başlamış ve Petersburg'a şikâyetlerde bulunulmuştur. Şikâyetler neticesinde Çar Kafkasya'nın tamamında sıkıyönetim ilan etmiştir[80].

Rus devrimi Ermenilerin Azerbaycan'a uygulamış olduğu soykırım siyasetinde etkili olmuştur. Çünkü Rusya bölgedeki denetleyici güç olma otoritesini kaybetmeye başladığı gibi ekonomisi de kötüye gitmeye başlamıştır. 1905 yılında Rusya'da devrim başladı. Bu devrim sadece Rusya'da değil Kafkasya'da da karşılık buldu. Devrim süreci Taşnaklar önderliğinde Ermenilerin bölgede güç kazanmasıyla

[79]Sarıahmetoğlu, N. (2006). Azeri-Ermeni İlişkileri 1905-1920. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 169.
[80]Emircan, M. ve Gerger, M. (1992). Büyük Ermenistan Hayali ve Kars'tan Karabağ'a Ermeni Vahşeti. İstanbul: Cemre Yayınları, s. 45.

neticelendi. Toplu katliamlara girişen Ermeniler karşılarına çıkan Türkleri Bolşevik de olsa öldürmeye başladılar[81].

Ruslar da Azerbaycan'da yayılan işçi hareketlerinde Ermenilerin yanında yer almaya başlamıştır. Olası bir devrim hareketinin mümkün olduğunca uç sınırlarda yer alan Kafkasya'ya kadar ulaşmaması için yüksek rütbeli Rus askerleri, Ermeni-Türk Muharebesini engellemek şöyle dursun, aksine Ermenilerin çıkarlarını savunarak çatışmaların başlamasına ivme kazandırmış oldular[82].

3.2.3. 1905-1907 Yılları Arasında Yaşanan Ermeni Soykırım Siyaseti

Daha önceki bölümde de ifade edildiği üzere 1905 ve 1907 yılında Azerilerin yaşamış olduğu soykırım söz konusu olduğunda literatürdeki temel eserlerden birini Ordubadi'nin eseri olan *Kanlı Seneler* oluşturmaktadır. Bununla birlikte Nevvab'ın *1905-1906 Yıllarında Ermeni-Müslüman Münakaşası* adlı kitabı da literatürde öne çıkan bir başka eserdir. Literatür için bu iki temel eseri öne çıkaran temel dinamiklerin başında her iki yazarında mektupları ve gazeteleri de incelemiş olması oluşturmaktadır. Ordubadi, Ermenilerle Türkler arasındaki çatışmaları dört temel ilke üzerinden değerlendirmiştir:

- Birincisi Taşnaksütyun komitesinin baskıcı yönetimini,
- İkinci olarak yüksek rütbeli hükümet memurlarının olaylara sessiz kalmıştır,
- Üçüncü olarak Müslüman-Türk halkın cahilliği ve eğitimsizliğini,
- Dördüncü ve son olarak ise Ermenilerin özerklik veya bağımsızlık istemelerini göstermiştir[83].

3.2.3.1. Nahçıvan Bölgesi

Nahcivan bölgesi Osmanlı devletiyle sınır olan bir bölgedir. Ancak Ermeniler kurmak istedikleri devlete bu bölgeyi de katmak istiyorlardı. Bakü bölgesinde de

[81]Valehoğlu, F. (2012). "Birinci Rus Devrimi ve Güney Kafkasya'da XX. Yüzyılın ilk Ermeni- Türk Münakaşası", Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 1, 275-283.
[82]Rahımlı U. (2019). Azerbaycan Coğrafyasında 31 Mart 1918 Soykırımı. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tarih Programı Yüksek Lisans Tezi, s. 76.
[83]Ordubadi, M. S. (1991). Kanlı Seneler. Bakü: Kafkas Yayınevi, s. 65.

patlak veren katliamdan haberdar olan Nahçıvanlılar da tetikte bir şekilde bekliyorlardı. Nitekim Ermeni örgütlerinin Nahcivan bölgesinde de ciddi anlamda silahlandığı görülmektedir. Silahlanma sürecinde Sisyan ve Revan bölgelerindeki geçitler etkili olmuştur. Bu bağlamda Ermeniler birçok yere silah taşıyarak taraftarlarının güçlenmesini sağlamıştır. Nahcivan bölgesindeki çatışmalar 1905 yılının Mayıs ayında başladı. Tumnbul adlı köyde ve Cehri köyündeki Türklerin öldürülmesiyle bu bölgedeki çatışmalar hız kazanmıştı. Burada yaşanan olayların yatıştırılması ve incelenmesi için Vali yardımcıları ve Şehirdeki bakanlar Nahçivan'a geldiler. Yine de bu durum oyaların dinmesi için yeterli olmadı. Çünkü Ermeniler oldukça silahlanmıştı ve güçlü durumdaydılar. Dolayısıyla Nahçivan'da bir Türk katliamı yaparak bölgeyi kendi topraklarına katmayı planlıyorlardı. Bu süreçte birçok sivil, yaşlı ve çocuk da hayatını kaybetmiştir. Bölge valisi yardım istese de yardımlar gelmedi. Ancak bölge valisine: "*Bölgedeki Ermenilerin daha doğrusu silahlı isyancıların silahlarına el koyun*."emri verilmişti. Bu emir doğrultusunda harekete geçen bölgedeki güçler Ermeni çetelerinden nasiplerini aldılar. Ermeniler pazar yerinde onlarca insanı kurşuna dizerek katletti[84].

Yaşanan bu kanlı süreç bölgedeki Türklerinde toparlanmasını sağlamış ve bu bağlamda Türkler ne buldularsa (taş, sopa, tüfek vs) Ermenilere karşı koymaya başlamıştır. Bu sırada ölen ve yararlanan Türkler olmuştur. Süreç içinde Ermeniler yavaş yavaş geri çekilmeye başlasa da Ordubadi'nin aktardığına göre 100 kadar Türk hayatını kaybetmiştir. Nahcivan'daki çatışmalar aralıklarla 26 Kasım'a kadar devam etmiştir. Kasım ayında ise Ermenilerle birlikte hareket eden Kazak birlikleri Pazar yerini yağmalamıştır. Türkler yangını önlemeye çalışsa da her şey yanıp bitene kadar kimseyi oraya yaklaştırmamışlardır. Sonuç olarak pazar yerindeki 75 depo ve 86 dükkân yanmıştır[85].

Bölgeden kaçan insanlar hem erzak kıtlığı yaşıyor hem de Ermenilerin saldırısı devam ediyordu. Cehri köyüne de gelen Ermeniler buradaki insanları da katletmişti. Farklı kaynaklar incelendiğinde bölgede büyük bir kıyım yaşandığı görülmektedir. Bu bağlamda sadece Nahcivan bölgesinde 150'ye yakın dükkân yakılıp

[84]Şıhaliyev, E. (2016). "Ermenilerin Nahçıvan İddiaları ve XX. Yüzyıl Başlarında Yapılan Katliamlarda Büyük Güçlerin Rolü", Ermeni Araştırmaları, Sayı: 53.
[85]Ordubadi, M. S. (1991). Kanlı Seneler. Bakü: Kafkas Yayınevi, s. 65.

yağmalanmıştır. Ayrıca sivil Türkler içinde ölenlerin sayısı 350'yi bulmuştur. Yaşanan vahşet öyle derindi ki Nahçıvan kazasına bağlı Ordubat şehrinde 1906 yılına gelindiğinde 62 kadın ve çocuğun cesedi, 15 bebeğin kesilmiş kafaları bulunmuştu. Bu katliamlar yaşanırken Rusların da herhangi bir şekilde önleme girişimleri olmamıştır[86].Cehri köyü dışında saldırılara maruz kalan diğer bölge ise Hors köyüydü.Bu köyde de 255 evin yakıldığı bilgisi yer almakla birlikte 40 kadar da insan katledilmiştir[87].

3.2.3.2. Zengezur Bölgesi

Ermenilerin Zengezur bölgesiyle birlikte ele geçirmek istediği diğer bölge ise Karabağ olmuştur. Karabağ'ın önemli merkezlerinden birisi olan Şusa bölgesinde de etkili olan Ermeniler, yurt dışından almış oldukları maddi desteklerle Azerilerin elindeki silahları beş kat fazla paralara vererek,almış ve silahsızlanmalarına neden olmuşlardır. Şusa bölgesindeki çatışmalar iki Türk işçinin öldürülmesiyle başlamıştır. Bu olay sonrasında Türkler de kendilerini korumaya başlamıştır. Bu bölgede Ermenilere Hamazasp adında bir komutan idare veriyordu. Türklerin yaşadığı Göçerli mahallesinde sekiz ve Halifeli mahallesinde on ev yakılarak içindeki masum halk katledildi. Her ne kadar katliamın önlenmesi için kışladan bir birlik yardıma gönderilmişse de Ermeniler ateş açarak askerlerden ikisini öldürmüş, dolayısıyla yardıma gönderilen birlik geri çekilmek zorunda kalmıştı[88].

Zengezur bölgesinde kısa süreli barış ilan edilse de barış süresi içinde de Ermeniler Türkleri katletmeye devam etmiş ve 17 Türk işçi kafaları kesilerek öldürülmüştür. Sonuç olarak Zengezur bölgesinde Türklere ait olan 20 ev ve 49 dükkân da yağmalanmıştır. Bölgede 100 kadar Türk ise hayatını kaybetmiştir. Azerilere uygulanan şiddetli katliamın boyutları Zengezur bölgesinde de devam etmiştir. Nitekim bu bölgede Ermeniler esir ettikleri Türklere işkenceler yapmış ve organlarını

[86]Mehdiyev, R. (2012). Azərbaycanlıların Soyqırımı: Tarixin Qanlı Salnaməsi, Cilt: 1, Azərbaycan Qəzeti, Bakü, s. 45.
[87]Hacılar, F. (2015). "1905 Yılında Güney Borçalı - Pembek'te Türk Katliamları (Tiflis Arşiv Belgeleri ve 1905 Yılı Metbuatı Esasında)", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 0, Sayı: 53, 215-219.
[88]Mustafayev, B. (2012). Kafkaslarda Müslüman-Türk Soykırımı (1905–1920). Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 12 (1), 533-561.

kesmiştir. Kulakları ve burunlarını kestikleri esirlerin kafalarına da çiviler çakılmıştır. Diğer bölgelerde olduğu gibi burada da Rus hükümetinin resmi askeri birlikleri olaylara müdahale etmemişlerdir. Bu bölgede ölenlerin dışında birçok Türk de kaçarak canını kurtarmıştır. Ancak Ermeniler, kaçan Türkler bir daha gelmesin diye tüm evleri ateşe vermişlerdir[89].

Bölgede katliamlara maruz kalan diğer bölgeyi ise Garyagin köyü oluşturmaktadır. Bu köyden önce Divaneli köyüne saldıran Ermeni örgütleri bu köyü de yağmalamış işlerine yarayacak eşyaları kendi köylerine götürmüşlerdir. Malları yağmalanan köylülerin bir kısmı ölmüştür kalan kısmı ise başka köylere sığınmıştır. Veyselli köyüne gelen Ermeniler bu kez karşılarında direnen bir grup bularak geri çekilmiştir[90].

Ermenilerin bu bölgedeki köylere saldırmasındaki tek amaç yağma etmek değil aynı zamanda Türkleri öldürerek ve yıldırarak başka yerlere göç etmeye zorlamaktı. Dolayısıyla Ermeniler başıboş saldırılar düzenliyor gibi görünseler de aslında bölgede hâkim bir Ermeni devleti kurmak istiyorlardı. Bu noktada Türklerin direniş gösterdiği bir başka köyü ise Şeyhamlı köyünde olmuştur. Bu köyü de Ermeniler terk etmek zorunda kalmıştır.Yer yer köyleri ele geçirip yaksalar da bu şekilde direniş gösterip başarılı olan yerler de vardı. Bu noktada kendi güçlerini daha iyi toparlayıp saldırıya geçen Ermeniler Zengezur'un Sisyan ve Darbas köylerine de saldırmışlardır. Burada da Kürtler dâhil olmak üzere 500'den fazla insan katledilmiştir.

Ermenilerle Türkler arasındaki olaylara çok fazla müdahil olmayan Rus idareciler müdahil olduklarında da çoğu zaman Ermenilerin tarafını tutuyordu. Bu noktalardan birini de 1906 yılında Ermeniler tarafından Şusa bölgesine başlatılan ikinci saldırı oluşturmaktaydı. Bu sırada ölen bir Ermeni'yi Golşşapov'a gösteren Ermenileri bu cesetten Türkleri sorumlu tutmuşlardır. Rus güçlerini de yanına alan Ermeniler Göçerli ve Kumluk mahallerini topa tutmuşlardır. 12 Ağustos'ta 10.000 kadar

[89]Mustafa, N. (2016). "Ermənilərin 1905-1906-cı illərdə Cənubi Qafqazda Azərbaycanlılara Qarşı Törətdikləri Kütləvi Qırğınlar", Azərbaycan Xalqına QarĢı 1918-ci il Soyqırımları (Ed. Yaqub Mahmudov), Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, Bakü.
[90]Rahımlı U. (2019). Azerbaycan Coğrafyasında 31 Mart 1918 Soykırımı. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tarih Programı Yüksek Lisans Tezi.

gönüllü Ermeni askeri, piyade Rus askerleri ve şehirdeki Ermeni örgütçüleri saldırıya geçmiştir. Beş gün içinde Şusa'da Ermenilerin yaşadığı bölgelerde tüm Türk evleri yakıldı ve top ateşine tutuldu. Ancak bu saldırılara çevre köylerden gelen Türkler birlik ve beraberlik halinde karşılık verdi ve Ermeniler geri çekildi[91].

3.2.3.3. Kuba Bölgesi

Kuba bölgesi literatürde Guba şeklinde de geçmektedir. 905 ve 1907 olaylarında en çok zarar gören bölgelerden birisi olan Kuba bölgesi Azerbaycan'ın Kuzeyinde yer alıyordu. Kuba bölgesindeki olayların ortaya çıkmasında Ermenilerin bu bölgede bir kilise açma istediği neden olmuştur. Kuba bölgesinin yerel idarecilerinden olan Yegorov bu fikre sıcak baksa da Müslümanlar tepki gösterdiğinden dolayı ertelenmiştir.Birçok bölgede olduğu gibi Kuba'da da halkın isyana teşvik edilmesi olayların büyümesinde büyük bir rol oynamıştır. Bu sefer de Ermeniler 1905 yılında Kuba bölgesindeki bir caminin kilise olarak restore edileceği yalanını ortaya atarak çatışmaların alevlenmesine neden olmuştur. Bu sırada ilgili caminin yakınında ikamet eden Ermenilerle Türkler arasında çatışmalar başlamıştı. Hacı Molla Halil isimli Türkün zarar görmesi çatışmalara hız kazandırmış ve Ermeniler Möhüç, Alıc ve Amsar köylerine saldırılar düzenlenmiştir. Amsar köyünde dönemin Türk aydınlarından olan Bakıhanov'un evi yağmalandı ve ailesi öldürüldü. Sonuç olarak 1905 yılındaki katliamlarda Kuba'da 13 kişi hayatını kaybetti. Alıc ve Amsar köylerinde ise yaşlılar, bebekler ve kadınlar katliama maruz kaldılar. Daha sonra Türkler Ermenileri köyden çıkarmayı başarmıştır[92].

3.2.3.4. Şamahı Bölgesi

Şamahı bölgesinde tarihsel olarak her zaman Azeri nüfusu daha yoğun olmuştur. Nitekim bölgede sadece alt tane Ermeni köyü vardı. Ancak Ermeniler azınlıkta oldukları bu tür bölgelerle özel olarak ilgilenmişlerdir. Bu tür bölgelerde de

[91]Mustafa, N. (2014). Ermenilerin 1905-1906 Yıllarında Güney Kafkasya'da Yaptıkları Katliamlar. Atatürk Dergisi, 3 (1).
[92]Mustafayev, B. (2014a). Arşiv Belgelerine Göre Kırmızı Kasaba Olayları (1918–1920). Journal of International Social Research . 2014, Vol. 7 Issue 29, s. 645-654.

kendilerinin nüfus olarak fazla olmasını istediklerinden dolayı bölgedeki Türk kuvvetleriyok etmek istemişlerdir[93].

Şamahı bölgesinde de Ermenilerin saldırılarına maruz kalan Türkler silahlı saldırılara cevap vermekte zorluklar çekmişlerdir. Çünkü bu saldırılara sadece Ermeniler değil Malakanlar[94]da katılmıştır. Aslında bu bölgede uzun soluklu bir barış için tarafların din adamları da bir araya gelerek yeminler etmişleredir. Ancak verilen sözler tutulmamış ve Ermeniler Malakanlarla birlikte Şamahı şehrini yakıp yıkmışlardır. Müslümanların değerli eşyalarının da yağmalandığı bu çatışmalarda Ermenilerin zulmü atmıştır. Kadınların göğüslerini kesen Ermeniler çocuklara da eziyet etmişlerdir. Bir müddet sonra Türkler gelip Ermenileri dağıtsa da güç yeniden ellerine geçince zulme devam etmişlerdir[95].

Sonuç olarak Şamahı bölgesinde 5 binden fazla Türkün katledildiği ifade edilmektedir. Ayrıca yüzlerce çocuk da yaralanmıştır. Ermeniler Türklerin yaşadıkları her bölge için farklı taktik geliştirmişlerse de ana hedefleri Türkleri yok edip bu bölgede kendilerinin nüfus olarak daha fazla görünmelerini sağlamaktır. Şamahı bölgesinde şöyle bir süreç izlenmiştir. Şamahı bölgesinde Türklerin tanınan insanları bulunmakla birlikte bilim ve ticaret alanındaki insanları da barınmaktaydı. Dolayısıyla Ermeniler öncelikle bu insanları kendilerine hedef yaptılar[96].

Hacı Caferkulu adındaki müftü de bu bölgede yaşıyordu. Caferkulu'ya işkence eden Ermeniler şehrin önde gelen isimlerini de feci şekilde katletmişlerdir. 1905 yılında başlayan girişimler 1918 yılına kadar parça parça devam etmiş ve sonuç olarak Ermenilerin eline geçmiştir. Ermeni ordusunu komutan eden Lalayan öncelikle mescide sığınan kadın ve çocukların yakılmasını emretmiştir. Bölgede bine yakın insan öldürüldüğü ifade edilmektedir. Lalayan sadece çocuk ve kadınların öldürmekle kalmamış bununla birlikte şehirdeki abideleri de yıkmıştır.Bu sırada

[93]Mustafayev, B. (2013). Ermenilerin ve Malakanların Şamahı'da Yaptıkları Mezalim (Arşiv Belgelerine Göre Tarihi Gerçekler–1915–1920). Akademik Bakış Dergisi. 35, 1-18.

[94]Malakanlar, Rus Çarı I. Petro'nun uygulamalarına karşı çıkarak oluşturulan, bir dinsel hareket ve yaşam tarzı olan Molokanizm'i bir hayat felsefesi olarak kabul eden insanlardır.

[95]Memmedli, M. ve Çelik, M. Y. (2020). "Türk ve Rus Kaynaklarına Göre Kafkas İslam Ordusu'nun Kafkasya Harekâtına Yeni Bir Bakış", Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 6/11, 403-428.

[96]Atar, Y. D. D. Z. & Demirkol, Y. D. D. K. (2015). Ermenilerin Azerbaycan'da Yaptığı Katliamların Soruşturulması (1918-1920). Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 13 (1), 275-295.

Azerbaycan'ın en büyük camilerinden birisi olan Cuma Camisi de yakılmıştır. Kayıtlara göre Ermeniler 53 köyde 8 bin 27(4 bin 90 erkek, 2 bin 60 kadın, bin 277 çocuk) Türkü katletmişlerdir. ŞamahıKazasında yerinde inceleme yapan Tetkikat Komisyonu Ermeniler tarafından yıkılan vetalanedilen köylerin bölgesel olarak sayısını belirten listeyi merkeze sunmuştur[97].

3.2.3.5. Erivan Bölgesi

Erivan bölgesindeyse 1905 yılının sonunda Müslüman halka katliam yapılmıştır. Bu katliamlar soykırım amaçlı yapılmıştır. Özellikle Erivan bölgesindeki katliamlar yıl1918'e dek devam etmiş, literatüre bakıldığında Erivan'da bulunan neredeyse 200 Azeri Müslüman köyü yerle bir edilmiştir Müslümanlar vahşice öldürülmüş, çocuklarsa yakılmıştır. Bu vahşetlere örnek vermek gerekirse, canlı şekilde toprağa gömülen insanlar,yeni doğmuş bebeklerin süngülenmesi gibi. Tüm bu katliamlar sonucu bu bölgede de Müslüman ve Türkler tamamen silinmiştir. Erivan ve diğer bölgelerden kaçabilen Türkler genel olarak Osmanlı topraklarına sığınmışlardır. Erivan'ı terk etmek isteyen Müslümanlar engellenmeye ve öldürülmeye çalışılmıştır. Bu katliamlar sonucu Kafkas parlamentosu toplanmış ve bu toplantı da Erivan bölgesine bir araştırma heyeti gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Bu heyetin araştırma sonuçları da korkunç olmuştur. Erivan bölgesine gönderilen bu heyet neredeyse yüz bin Müslüman'ın vahşice öldürüldüğünü raporlamışlardır. Erivan bölgesinde artık hiç Müslüman kalmamıştır. Tüm bu katliamlar yaşanırken aynı zamanda Rusya ve Ermeniler arasındaki anlaşmalarda devam etmekte her iki tarafta birbirine destek olmakta idi[98].

Ermenilerin uyguladıkları bu katliamlara Ruslarda destek olmuşlardır. Rusya'nın Azerbaycan'da etkililiğini artırması ve korumasında Ermenilerin Müslümanlara uyguladığı katliamın payı büyüktür. Ermeniler içinse büyük Ermeni devletinin kurulmasında Rusya'nın yardımları yadsınamayacak kadar fazla olmuştur. Tabi

[97]Mustafayev, B. (2009). Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905–1920). Yayınlanmış Doktora Tezi. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Anabilim Dalı Türk Tarihi Bilim Dalı.

[98]Zeynaloğlu, C. (1992). Muhteser Azerbaycan Tarihi, Azerbaycan Devlet Kitap Palatası Neşri, İstanbul, s. 156.

bunun yanında doğru olmayan haberlerde yayılmaya başlanmıştır. Müslüman ahalinin de Ermenileri öldürdüğü haberleri yayılmış, ancak bu söylemler belgelerle kanıtlanamamıştır. Çarlık döneminin ardından başlayan Sovyetler döneminde Ermenilerin yanında Bolşeviklerde Müslümanlara kendi öz vatanlarında eziyet etmişlerdir. Ermenilerin soykırımlarını desteklemişler, Müslümanları bulundukları bölgelerden Erivan'da tabiri caizse kovmuşlardır. Ayrıca Ermeniler Bolşevik ismini kullanarak da Müslümanları katletmişlerdir[99].

3.2.3.6. Cebrail Bölgesi

Cebrail bölgesi Ermenilerin katliamlarını uyguladıkları bir başka bölgedir. Özellikle 1918 yılında bu bölgedeki katliamlarını artırmışlardır. 1905-1907 yıllarında başlayan soykırımlara sürgünler de eklenmiştir. Ayrıca bölge de yaşanan göç hareketleri sırasında da Türk Müslümanlar salgınlarla vs. baş edemeyip ölmüşlerdir. Yine bu göçler sırasında da Ermeniler boş durmamış ve göç eden Müslümanları öldürmüş yeni bir soykırıma imza atmışlardır. Cebrail bölgesinde isyanlarla başlayan Ermeni ayaklanmaları 1918 yılında daha da artmış ve katliamlarla beraber devam etmiştir. Cebrail bölgesinde Müslüman halka eziyetler mallarını yağmalamak, hırsızlık yapmakla başlamıştır. Eşyaları güvende olmayan Müslüman halkın Cebrail bölgesinde zamanla can güvenliği de kalmamıştır. Aslında katliamlardan önce yaşanan bu olaylar bir soykırımın habercisiydi. Ermeniler mallarına ve eşyalarına zarar vererek Müslümanların haklarını ihlal etmeye başlamış sonrasındaysa bu durum daha da kötüleşerek katliamlara sebep olmuştur[100].

Melikli, Ahulu ve Düdüklü gibi Müslüman köyleri Ermeniler tarafından yağmalanmış burada ki halk ise katledilmiştir. Yapılan bu soykırım ve hırsızlıklar sonucu bölgede Müslüman halk kalmamıştır. Yine soykırım öncesi Müslümanlara ait Cebrail bölgesinde bulunan tarım arazilerinin yakılması ve harap edilmesiyle Ermeniler Müslümanları yaşadıkları bölgelerde rahat bırakmamışlardır. Özellikle bu bölge de Ermeniler sonradan gelmiş olmalarına rağmen buranın esas sahibi olan

[99]Sarıahmetoğlu, N. (2006). Azeri-Ermeni İlişkileri 1905-1920. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
[100]Baykara, H. (1965). "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İki Askeri Zaferi", TTK Yayınları. Sayı. 35, İstanbul, s. 65.

Türkleri buradan kovmuşlardır. Kendi vatan ve topraklarında kovulan ve göçe zorlanan Müslümanlarsa Ermeniler tarafından katledilmiş ve vatansız kalmışlardır. Ermeni çete başları ne kadar Müslüman öldürdüklerini ya da ne kadar köy yağmaladıklarını da kahramanlık göstergesi olarak kaydetmişlerdir [101].

3.2.3.7. Gence Bölgesi

Büyük Ermenistan devletinin kurulmasında Gence bölgesi jeopolitik ve kültürel miras olarak büyük bir yer tutmakta idi. Gence bölgesiyle ilgili tarihi kaynaklarda özellikle bu bölgenin valiliği ile de anıldığı ortaya çıkmıştır. Gence valiliği ve bölgesi birçok tarihi kaynakta aynı minvalde kullanılmıştır. Aynı zamanda Gence bölgesi isim olarak da Elizavetpol şeklinde geçmektedir. Yine Gence bölgesinde de ilk saldırıları Taşnak cemiyeti başlatmıştır[102].

Bu cemiyetin bölgeye saldırıları sonucu bölgede bulunan birçok köy yıkılmış, birçok yerde katliam yapılmıştır. Gence bölgesinde Taşnakların ilk saldırıda bulundukları bölge Cavanşir bölgesi olmuş, burada Gence bölgesi ve valiliğine ilk saldırılara başlamışlardır. Özellikle ilk yer olarak Cavanşir'in seçilmesi de önemlidir. Bu yerleşke Gence bölgesinin zayıf halkası ve Taşnakların kolay ulaşabilecekleri bir konumda bulunmaktadır. 1905 tarihinde yılsonuna doğru Ermeni güçleri bölgeye akın etmeye başlamış, bölge halkını buradan sürmüşlerdir[103].

Öncelikle kendileri için daha güvenli olan ve Ermenilerin daha yoğunlukta yaşadığı bölgelere ilerleyerek baskınlarını başlatmışlar ve kendileri için daha korunaklı alanlar yaratmışlardır. Burada halkı korkutmak adına silahlarını kullanmışlar ve halkın kaçmasını sağlamaya çalışmışlardır. Silah sesleriyle irkilen halk başlarına daha korkunç şeyler gelmemesi adına hemen evlerinden kaçmış ve bölgeden uzaklaşmaya

[101]Karabekir, K. (1988). İstiklal Harbimiz, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

[102]Nevvab, Mir M. (1993). 1905–1906 Yıllarında Ermeni Müslüman Davası. Bakü: Kafkas Yayınevi, s. 45.

[103]Hacılar, F. (2015). "1905 Yılında Güney Borçalı - Pembek'te Türk Katliamları (Tiflis Arşiv Belgeleri ve 1905 Yılı Metbuatı Esasında)", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 0, Sayı: 53, 215-219.

çalışmışlardır. Halkı daha çok korkutmak isteyen Ermeni çete liderleri ve silahlı Ermeniler kaçan halkı takipte kalmışlar böylece geri dönmelerini engellenmiştir[104].

Gence bölgesi adı altında aslında birçok köyde yaşanan olaylar burada aktarılacaktır. Burada bulunan ve isimleriyle verdiğimiz bölgeleri oluşturan yerel halkın yaşadığı birçok köy bulunmakta idi. Ermeni saldırıları da ilk olarak bu yerleşim yerleri olan köylerden başlamıştır. Yine başka bir köy olan Sırhavent köyünde de Ermenilerin katliamları olmuştur. Yukarıda bahsettiğimiz köyde en azından halkın yaşadıkları yerlerden kaçıran Ermeniler burada katliam yaparak halkı öldürmüşlerdir. Ermenilerin yapmış oldukları katliam çok şiddetli ve kanlı olmuştur[105].

Halka yaptıkları eziyetler yazılamayacak kadar kötü, insanlık dışı davranışlardır. Aliağa köyü de Ermenilerin baskınına ve katliamına uğramıştır. Burada bebeklere işkenceler yapılmış, insanlar yakılarak ya da başka yöntemlerle vahşice öldürülmüşlerdir. Bölgede yaşanan katliamlar sonucu nihayet Cavanşir bölgesinde ki Türklerle başlamak üzere Türk ve Müslümanlar en azından başlarına gelenleri anlatabilecekleri bir dernek, topluluk oluşturdular[106].

Bu topluluğun başlıca kuralları ya da maddeleri şu şekildedir: Öncelikle, Müslümanlar arasında ittifak üzerinde durulmuştur. Müslüman ve Türkler kendi bölgelerinde olmasa dahi nerde Ermeni saldırısına uğramış Müslüman varsa buralara giderek Ermenilere karşı birlikte savunmaya kalkmalıdırlar. En önemli maddelerden biri de Müslümanların acilen silahlanmaları gerektiği olmuştur. Ermeni saldırılarına karşı silahsız ve savunmasız kalan Müslümanlar savunma araç gereçlerine sahip olmaları gerekmektedir[107].

Kendilerine karşı bir saldırı olması durumunda silahları kullanarak kendi can güvenliklerini korumaları gerekmektedir. Son olarak özellikle toplantı da karar

[104]Ordubadi, M. S. (1991). Kanlı Seneler. Bakü: Kafkas Yayınevi.
[105]Valehoğlu, F. (2012). "Birinci Rus Devrimi ve Güney Kafkasya'da XX. Yüzyılın ilk Ermeni- Türk Münakaşası", Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 1, 275-283.
[106]Mustafa, N. (2016). "Ermənilərin 1905-1906-cı illərdə Cənubi Qafqazda Azərbaycanlılara Qarşı Törətdikləri Kütləvi Qırğınlar", Azərbaycan Xalqına QarĢı 1918-ci il Soyqırımları (Ed. Yaqub Mahmudov), Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, Bakü.
[107]Valehoğlu, F. (2012). "Birinci Rus Devrimi ve Güney Kafkasya'da XX. Yüzyılın ilk Ermeni- Türk Münakaşası", Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 1, 275-283.

verilen maddelerden bir diğeri de Müslümanların savunma durumundan taarruza geçmeleri gerektiği olmuştur. Sadece kendilerine yönelik bir saldırı olduğunda savunmaya geçen Müslümanlar birçok haksızlığa uğramış, katliamlara kurban gitmişlerdir. Tüm bu nedenlerden dolayı artık Müslümanlar da Ermenilere karşı taarruza geçmelidirler ve bulundukları bölgelerden Ermenileri sürmeye çalışmalıdırlar[108].

Başlarına gelen dehşetli olaylardan sonra tüm bunları yapmaya mecbur bırakılan Müslümanlar yine ellerinden geldikçe bu maddeleri uygulamaya çalışmışlardır. Ancak kendi topraklarında göç eden vahşice öldürülen masum köylüler çok korkmuş ve yalnız kalmışlardır. Bahsedilen köy baskınları sonrası yine 1905 yılı Kasım ayında bu sefer şehir merkezinde Türk Müslüman katliamı zaten var olan olayları daha da artırmıştır. Artık Müslüman Türkler Gence bölgesinde kendileri için hiçbir güvenli yerin olmadığı kanısına varmışlardır[109].

Gence şehir merkezi büyük bir yerleşim yeridir. 3 Türk gence Ermenilerin tam da şehir merkezinde saldırması aslında olayların ne kadar ciddi seviyelere ulaştığını da gözler önüne sermektedir. Artık Ermenilerin hiçbir şekilde çekinceleri kalmamış, hiç kimseden korkmadan ya da çekinmeden Türkleri öldürmeye hakları oldukları düşüncesinde olduklarını aslında bu saldırıyla göstermişlerdir. Tüm bu saldırıların ardından gözle görülür ilk barış anlaşması gündeme gelmiştir. Ermenilerin vahşice saldırıları ve artık Müslümanların da bunlara karşılık vermesi şehirde büyük bir karışıklığa ve iç savaşa neden olmuştur[110].

Müslümanlar ve Ermeniler arasında Gence şehrinde kurulan ateşkese taraflar temsilcileriyle katılmışlardır. Müslümanlar ve Ermenilerin karşılıklı olarak birbirleri tarafından alınan esir edilen cemiyet üyeleri bulunmakta idi. İlk olarak temsilcilerin katıldığı ateşkes toplantısında karşılıklı esirlerin serbest bırakılması gündeme getirilmiştir. İki taraf için de makul görülen bu madde kabul edilmiş ve esirler serbest

[108]Ordubadi, M. S. (1991). Kanlı Seneler. Bakü: Kafkas Yayınevi, s. 89.
[109]Valehoğlu, F. (2012). "Birinci Rus Devrimi ve Güney Kafkasya'da XX. Yüzyılın ilk Ermeni- Türk Münakaşası", Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 1, 275-283.
[110]Hacılar, F. (2015). "1905 Yılında Güney Borçalı - Pembek'te Türk Katliamları (Tiflis Arşiv Belgeleri ve 1905 Yılı Metbuatı Esasında)", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 0, Sayı: 53, 215-219.

bırakılmıştır. Müslüman ve Ermeni halkı bu ateşkesin ardından rahat bırakılacaklarını düşünmüşler ama Ermeniler saldırılarına devam etmişlerdir[111].
Aynı yıl Ermeniler Müslüman Türklerin yaşadıkları Çıraklı köyünü basmışlar ve burayı kuşatma altına almışlardır. Tekrar bir kuşatma yaşayan Müslümanlar barış anlaşmasına uyulmadığına bizzat şahit olmuşlar ve can, mal güvenliklerini korumak için Ermenilere karşı savunmaya geçmişlerdir. Bu savunmaları başarılı sonuçlanmış, Ermenilerin bir kısmını etkisiz hale getirmeyi başarmışladır. Ancak bu sırada 10 kadar kişi de Müslümanlardan kaybedilmiştir. Müslümanların çok fazla silahları ve savunma araçları yoktu ve bu saldırıda da bitirmişlerdir[112].

Cephanesi biten Müslümanlarsa yine çareyi kaçmakta bulmuşlar ve komşu köylere sığınmışlardır. Diğer bölgelerden yardıma gelen atlı Müslümanlar buradaki Müslümanlara ulaşamamış ve Ermenilerin Müslümanların mallarını yağmalamalarına engel olamamışlardır. Ancak yolda Ermeni köyü basarak buradaki Ermeni mallarını almışlardır. Özellikle silah ve gıdaya ihtiyaç duyan Müslümanlar buralardan ihtiyaç duydukları şeyleri almışlardır. Artık aralarında daha sistemli haberleşen ve tecrübeli olan Müslümanlar önlemler almaya başlamışlardır[113]

Müslümanların yaşadıkları bir başka köy olan Ümitli köyü halkı Ermenilerin buraya yapacakları saldırının haberini önceden almışlar ve köylerini boşaltmışlardır. Komşu köylere sığınmak üzere yola çıkmışlardır. Yolculukları esnasında gece konakladıkları mekânda Ermeni saldırısına uğramışlardır. Burada Ermeniler neredeyse 200 Müslüman' ı vahşice öldürmüş ve cesetleri de ateşe vermişlerdir. Hem var olan barış anlaşmasına uymayan Ermeniler hem de Müslümanlar ne kadar kaçmaya çalışsalar da yine Ermenilerin saldırılarına maruz kalmaları Türkleri artık bu topraklarda kendilerine ait bir yerin kalmadığını kabul etmek zorunda bırakılmışlardır[114].

[111]Mustafa, N. (2016). "Ermənilərin 1905-1906-cı illərdə Cənubi Qafqazda Azərbaycanlılara Qarşı Törətdikləri Kütləvi Qırğınlar", Azərbaycan Xalqına QarĢı 1918-ci il Soyqırımları (Ed. Yaqub Mahmudov), Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, Bakü.
[112]Nevvab, Mir M. (1993). 1905–1906 Yıllarında Ermeni Müslüman Davası. Bakü: Kafkas Yayınevi, s. 56.
[113] Valehoğlu, F. (2012). "Birinci Rus Devrimi ve Güney Kafkasya'da XX. Yüzyılın ilk Ermeni- Türk Münakaşası", Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 1, 275-283.
[114] Mustafa, N. (2016). "Ermənilərin 1905-1906-cı illərdə Cənubi Qafqazda Azərbaycanlılara Qarşı Törətdikləri Kütləvi Qırğınlar", Azərbaycan Xalqına QarĢı 1918-ci il Soyqırımları (Ed. Yaqub Mahmudov), Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, Bakü.

Köylerinden daha güvenli bir yere kaçmaya çalışan Müslümanlar arasından sadece 30 Müslüman kurtulmuştur. Ermeni saldırından kurtulan bu 30 Müslüman yakın Müslüman köylerine sığınmışlardır. Ermenilerin insanlık dışı vahşetleri her saldırılarından sonra ortaya çıkan raporlarla da desteklenmiştir. Hamile kadın ve çocuklara uyguladıkları dehşet kelimelerin ifade edemeyeceği kadar korkunçtur. Artık şehir merkezinde de başlayan saldırılar bayram günü Tiflis' de yaşanan olayla da devam etmiştir[115].

1905 yılında bu bölgede Müslümanlara saldırı artık bir Ermeni topluluğu tarafından değil bizzat Ermenilerin evlerinden silahlar kullanılarak yapılmaya başlanmıştır. Bu sayede Ermeniler hem bir topluluk gibi görülmüyor hem de evlerinden Müslümanları korkutabiliyorlardı. Bu saldırıda da yaralanan Müslümanlar olmuştur. Özellikle Ermeniler Müslümanlara ateş açmak için kiliselere yakın evleri seçmişlerdir. İnsanlara güven veren mabetlerin yakınında böyle bir saldırı girişiminde bulunmalarıysa Müslümanları ansızın yakalamayı hedeflemek istediklerinden kaynaklı olmuştur[116].

3.2.3.8. Şuşa Bölgesi

Şuşa bölgesi coğrafi olarak Ermeniler için önemli şehirlere komşu bir ildir. Bölgede bulunan köyler birçok Ermeni köyüne komşu konumundadır. Zengezur ili ile komşu olan Şuşa bölgesi Ermenilerin çoğunlukta yaşadıkları ve güçlü oldukları yerler olarak Ermenilerin işine yaramış ve Ermeniler için bir avantaj oluşturmuştur. Müslümanlara daha kolay baskınlar düzenlemiş ve kimsenin yaptırımı olmadan katliamlarını yapmışlardır. Özellikle Ermeni nüfusun fazla olduğu bölgelerin seçilmesi Ermenilerin Müslümanlara uyguladığı göç baskılarını ve katliamları artırmış ve kolaylaştırmıştır[117].

[115]Ordubadi, M. S. (1991). *Kanlı Seneler*. Bakü: Kafkas Yayınevi, s. 23.

[116] Hacılar, F. (2015). "1905 Yılında Güney Borçalı - Pembek'te Türk Katliamları (Tiflis Arşiv Belgeleri ve 1905 Yılı Metbuatı Esasında)", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 0, Sayı: 53, 215-219.

[117] Ayverdi S. (2007). Türkiye'nin Ermeni Meselesi, İstanbul, s. 45.

Şuşa bölgesinde de Ermeniler hedeflerine ulaşmışlar. Birçok Müslüman'ın ölümüne birçoğununsa vatanlarını terk etmelerine sebep olmuşlardır. Burada da diğer bölgelerde olduğu gibi işkenceler ve baskınlar Müslümanlara uygulanmış, yine birçok Müslüman' a zulmedilmiştir. Ermenilerin bu bölgeye ilk defa 1903 yılında saldırıda bulundukları tarihi kaynaklarda yer almaktadır. Bu yıldan sonra ise Ermenilerin yine Şuşa bölgesine hücumları ve Müslümanlara yönelik zulümleri devam etmiştir. Ermenilerin Şuşa bölgesinde ki ilk faaliyetleri gerekli silahları taraflarında toplamak olmuştur. Sonrasındaysa Müslümanlara sözlü baskılar, tehditlerde bulunmuşlardır. Ermeniler yapacakları zulme önceden hazırlıklar yapmışlar, sonrasındaysa uygulamaya geçmişlerdir. Bu yıllarda silahlanmaya başlayan Ermeni teşkilatçılar Müslümanlara uygulayacakları baskı ve zulümleri kolaylaştırmayı hedeflemiştir[118].

Müslümanları açık bir şekilde tehdit eden Ermeniler sonrasında yapacakları zulme zemin hazırlamışlardır. Ermenilerin savundukları düşünceleri her zaman büyük Ermenistan devleti kurmak istemeleri olmuştur ve bunu milli bir uyanış olarak görmüşlerdir. Davaları için Müslümanları öldürmekten geri durmamış ve bu durumu hedeflerine ulaşmak için gerekli görmüşlerdir. Bağımsız Büyük Ermenistan devletinin kurulmasının önündeki tek engel Müslümanlar olarak görülmüş ve masum halka ellerinden gelen tüm zulmü göstermişlerdir[119].

Azerbaycan' da kurulan komisyonun raporuna göre özellikle Şuşa bölgesi ve köyleri de dâhil olmak üzere Müslümanlara işkence ve baskı uygulayanların bölgede bulunan Ermeni yerlileri değil Ermeni askerleri olduğu yönünde olmuştur. Bu Ermeni askerler ise Osmanlı devletinden kaçarak Azerbaycan topraklarına gelmiş burada ki Müslümanlara baskı uygulamışlardır. Özellikle Şuşa bölgesinde Azeri Müslümanlara karşı çok büyük saldırılar olmuştur. Bölge halkı can ve mal güvenliklerini tamamen yitirmiş, nüfusları katliamlar ve göçler sonucu oldukça azalmıştır.Ermenilerin Şuşa bölgesinde Müslümanlara karşı uyguladıkları mezalimdeyse ortakları olmuştur. Bu ortaklar başka bölgelerden Ermenilere destek amaçlı gelmiş kişilerden oluşmakta idi. Sako ve Vartan gibi isimler bu bölgede

[118]Banoğlu Niyazi A. (1976). *Ermeninin Ermeniye Zulmü*, Ankara, s. 78.
[119]Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (2001). Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920) Yay, No: 28, Ankara, s. 34.

Ermeni katliamının tanınan isimleri olmuşlardır. Bu kişilerin başkanlığında toplanmış ve silahlanmış Ermeni asker ve teröristler Müslümanların katledilmesinde beraber hareket etmişlerdir. Kimisi de Tiflis'den ve başka şehirlerden Müslümanların bu topraklardan çıkarılması için Ermenilere destek amaçlı bu dağınık birliklere katılmışlardır[120].

Katliamlar ve baskılar devam ederken Bölge Vekili Sultanov bir rapor hazırlayarak Azerbaycan bakanına göndermiştir. Bakan Ararat'a gönderilen bu raporda bölgede bulunan Ermenilerin Müslüman halka karşı doldurulduğu yer almaktadır. Ayrıca birçok ülke vekillerinin de farklı bölgelere gönderildiği ve gidilen her yerde Ermeni zulmüne uğramış Müslümanların bulunduğu ortaya çıkmıştır. Özellikle bu raporlarda Andrtanik isimli kişiden çok fazla bahsedilmiş ve bu kişinin başkanlığında yapılan zulümler raporlandırılmıştır[121].

Şuşa bölgesiyle ilgili gönderilen bir diğer rapordaysa Şuşa bölgesinin Ermeniler tarafından abluka altına alındığı ve uzun süredir de bu şekilde devam ettiği yazılmıştır. Kafkasya bölgesi valisine Şuşa bölgesi ile ilgili rapor gönderilmiş ve durumun ciddiyetinin anlaşılması sağlanmaya çalışılmıştır. Sunulan bu raporda Şuşa bölgesinin uzun süredir Ermeniler tarafından tutulması sonucunda Müslüman halkın gıda sıkıntısı çekmekte olduğu ve ilerleyen zamanlardaysa bu esaretin katliamla sonuçlanma ihtimalinin yüksek olduğu yazılmıştır. Bu hazırlanan raporlar sadece Azerbaycan ya da Kafkasya merkezli olmamıştır. Rusların bir raporunda yine Ermenilerin Şuşa bölgesini tuttukları ortaya çıkmıştır. Ruslar tarafından hazırlanan raporda, Ermenilerin özellikle yol güzergâhlarına yerleştikleri ve buralardan geçen Türklere işkenceler ettiklerini yazmıştır. Ayrıca Azerilerin mallarını yağmalamakta ve bölgeye girecek malları da tutarak Müslümanların aç kalmalarına sebep olmaktaydı. Sadece bölgelerin değil yollarında Ermeniler tarafından işgal edilmesi Müslümanların göç etmelerine dahi engel olmuştur[122].

[120]Binark İ. (2001). Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim ve Soykırımın Arşiv Belgeleri, TBMM Kültür- Sanat ve Yayın Kurulu Yay, No: 92, Ankara s.11.

[121]Ziyadhanlı, A. H. (1993). Azerbaycan Tarihine, Edebiyatına ve Siyasetine Dair Makaleler, Fransa-Paris (1919) Bakü, s. 45.

[122]Aytekin H. (2000). Kıbrıs'ta Monango (Boztepe), Ermeni Lejyonu Kampı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 72.

Literatür taramasından bir rapor örneği (2000) sunmak gerekirse, Şuşa, bölgesinde Ermeniler baskınlar yaparak Müslüman halktan kendilerine tabi olmalarını istemişler buna uymayan Müslümanları öldürmüş ve cesetlerini yakmışlardır. Sunulan ve kamuoyundan saklanan bir başka rapordaysa, Ermenilerin uyguladıkları zulme tanıklık eden şahitlerin anlattıkları yer almıştır. Müslümanların Ermenilere karşılık vermeye başlamasıyla şehir ve bölgelerde alenen çatışmalar yaşanmaya başlanmıştır[123].

Özellikle bildirilen haberler ve hazırlanan raporlar sonucu Azerbaycan Devleti Şuşa bölgesine asker desteği sağlayarak buradaki Müslümanların yanında durmaya çalışmıştır. Sağlanan destekler sonucunda Müslümanlar Ermenilere karşılık vermişler ve Şuşa bölgesindeki Ermenileri geri göndermeye çalışmışlardır. Müslümanların karşılık vermesi üzerine faaliyetlerine hız veren Ermeniler şehirde ve bölgelerde yangınlar çıkarmış, iç savaş çıkmasını sağlamışlardır. Şuşa bölgesiyle ilgili en dikkat çekici açıklamalardan biri de bölge ziyareti sonrası komisyon üyelerinin "*Bu gördüklerini hiçbir şey daha sizi bunların niceleri bekliyor*" sözü olmuştur[124].

3.2.3.9. Eçmiyadzin ve Tiflis Bölgesi

Azerbaycan ve Bakü çevresinde Ermenilerin Müslümanlara uyguladıkları eziyet ve işkenceler Rus araştırmacılar tarafından da ispatlanmıştır. Bu başlıkta incelenecek olan Eçmiyadzin bölgesi ve Tiflis'in coğrafi konumuna bakılacak olursa, Eçmiyadzin geniş coğrafi konuma sahip bölgedir. Nehir kıyısı olan bölge Azerbaycan için verimli toprakların bulunduğu geniş bir arazidir. Bölgenin komşusu olan bir başka coğrafya ise Hanaveng bölgesidir. Sadece coğrafi konumu olarak değil tarihi miras olarak da oldukça önemli bir yerdir[125].

[123]İsgenderov, A. (2006). Azerbyacanda Türk-Müslüman Soykırımı Probleminin Tarihşünaslığı, Adiloğlu Neşriyatı, Bakü, s. 54.
[124]Ziyadhanlı, A. H. (1993). Azerbaycan Tarihine, Edebiyatına ve Siyasetine Dair Makaleler, Fransa-Paris (1919) Bakü, s. 45.
[125]Zeynaloğlu, C. (1992). Muhteser Azerbaycan Tarihi, Azerbaycan Devlet Kitap Palatası Neşri, İstanbul, s. 98.

Eçmiyadzin kelime anlamı olarak Ermenilere Hz. İsa tarafından bahşedilen ya da Hz. İsa ile birlikte geldikleri, konakladıkları coğrafya anlamına gelmektedir. Bölge her konumdaki komşularıyla jeopolitik konumu oldukça güçlü bir yerdir. Birçok şehre komşuluk eden bölgenin Kuzeyinde Şoragöl şehri bulunmaktadır. 1905 yılında özellikle bu bölge Azerbaycan için oldukça güçlü ve kritik öneme sahip bir bölge konumunda idi. Bölgeyi güçlü kılan bir diğer özellik ise bölgenin Ermeniler tarafından kutsal görülmesidir. Ermeniler atalarının mirası olarak gördükleri bu bölgede özellikle etkin olmak istiyorlardı[126].

Eçmiyadzin Kuzeyinde dağlar ve şehirlerle komşu, güneyinde ise kiliselerle yan yanadır. Bu kiliseler Ermeniler tarafından önemli yerlerdir. Tarihi olarak da birçok değer ve özellik taşıyan bu kiliselerin Eçmiyadzin bölgesine olan komşulukları bölgeyi yine Ermeniler için değerli kılan bir diğer özellik olmuştur. Komşu olunan bu kiliselerin başında üç kilise olarak bilinen eski ve tarihi bir değer olan Ermeni kilisesi bulunmaktadır.[127]. Türk ve Rus münasebetinde de birçok kez konu olan bu bölge ünlü Ermeni Gregoryan kilisesinin de bulunduğu coğrafyadır.

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere Eçmiyadzin bölgesi tarihiyle, kültürel mirasıyla ve jeopolitik konumuyla birçok millet tarafından konu edilmiş, birçok devlet tarafından da sahip olunmaya çalışılmış bir coğrafyadır. Tiflis bölgesi ise olayların sonradan görülmeye başlandığı daha merkezi bir konuma sahiptir(Zeynaloğlu, 1992). Tiflis'te olayların başlamasıyla birlikte diğer birçok bölgede galip gelen Ermeniler, burada mağlup olmuşlardır. Civar köy ve kasabalarda yaptıkları baskınlarla birçok Müslüman'ın canice öldürülmesine sebep olan Ermeniler, Tiflis'te diğer yerlerde karşılaşmadıkları bir direnişle karşılaşmış ve birçok kayıpla bu mücadeleyi mağlup bitirmişlerdir. Tiflis olaylarını başlatan taraf yine Ermeniler olmuştur[128]. Tiflis'te Ermenilerin dükkânları yağmalanmış, yaşanan çatışmalar sonucu Azerilerden neredeyse 16 Ermeni tarafındansa 24 kişi hayatını

[126]Haşimzade, A. A. (2005). Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, s. 145.
[127]Emircan, M. ve Gerger, M. (1992). Büyük Ermenistan Hayali ve Kars'tan Karabağ'a Ermeni Vahşeti. İstanbul: Cemre Yayınları, s. 167.
[128]Kasımov, M. (2000). Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti (1914-1918), C. 1, Bakü.

kaybetmiştir. İç çatışma da diyebileceğimiz bu Tiflis olayları 1905 yılının sonuna dek devam etmiştir[129].

Eçmiyadzin bölgesi için yapılan literatür taramasında bu bölgenin geçmişten beridir birçok ülke tarafından korunmuş ve geliştirilmiş bir şehir ve bölge olduğu belirlenmiştir. Özellikle Osmanlı devletiyle beraber bölge hak ettiği coğrafi ve tarihi ayrıcalığa kavuşmuş, dönem itibariyle birçok yenilik ve ayrıcalıkları kullanmıştır. Ermeniler tarafından kutsal kabul edilen bu yerleşke de bulunan Müslümanların öldürülmesi ve özellikle Türk köylerinin dağıtılması bir nevi Ermenilerin başarısına ve kutsal topraklarını kazanmak istemelerine yorulmuştur. Birçok tarihi kaynaktan edinilen bu bilgilerde Rus ve Fransız araştırmacılarının görüşlerinin aynı olması ise tesadüf olmamıştır[130]. Tiflis ve Erivan bölgesinde Ermeniler tarafından yapılan katliamlar, köylere yapılan baskınlar ve var olan Müslüman halkı yok etme planları 1905- 1907 yıllarında da var olmuş ve devam etmiştir. Tiflis ve Eçmiyadzin bölgelerinin tarihi ve jeopolitik özelliklerinin Ermeniler tarafından çok önemsendiği ve bunların dışında Rusya'nın da bu iki bölge hakkında söz sahibi olabilmek için çabaladıkları görülmektedir. 1907 yılında geçmiş yılların birikimi ve yorgunluğuyla biraz daha duraksayan iç çatışma şiddetini zaman zaman artırıp azaltarak devam etmiştir[131].

19. yüzyıla gelindiğinde ise Ermeniler tekrar dernek kurmak ve teşkilatlanmak için harekete geçmişler ve Sosyalist Partiyi kurmuşlardır. Bu kurulan partinin en nihai amacı Osmanlı ve Azerbaycan sınırlarını daraltarak yeni bir Ermeni devleti kurmaktı. Özellikle Rusya ile ittifak kurmak isterken Osmanlı devletine ve Azerbaycan' a verecekleri zararın Rusları memnun edeceğini de düşünüyorlardı. Azerbaycan da Ermenilere karşı kurulan partiler olmuş Ermeniler bu partilerle de savaşmışlardır[132]

[129]Haşimzade, A. A. (2005). Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, s. 198.
[130]Kasımov, M. (2000). Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti (1914-1918), C. 1, Bakü.
[131]Haşimzade, A. A. (2005). Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, s. 123.
[132]Anadol, C. (2007). Ermeni Dosyası (Tarih Boyunca Türk-Ermeni Meselesi), İstanbul: Bilge Karınca Yayınları, s. 139.

Kuzey Azerbaycan, Rus yönetiminde bulunmaktaydı. Azeriler ve Ermeniler arasında ki çatışmaya bu bölge sürekli şahitlik etmekteydi. Hem kendi özerklikleri olmaması hem de sürekli iki millet arasında çatışmaların yaşanması Kuzey Azerbaycan'ı iç karışıklıklar yaşanan bir coğrafya haline getirmiştir. Azerbaycan'ın başkenti olan Bakü de iç karışıklıklara neden olmuştur. Şehirde bir otoritenin olmaması ve sürekli halklar arasında çatışmalar çıkması huzur içerisinde yaşamak isteyen halkı yeni arayışlara sürüklüyordu. Dini ve milli olarak farklı gruplardan oluşan Kuzey Azerbaycan da her grup kendince hareket ediyordu. Ermenistan ve Kuzey Azerbaycan'da bulunan farklı etnik guruplar Taşnak ve Bolşevikleri destekliyordu. Taşnaklar,ve Bolşevikler bu coğrafyada karşı karşıya gelmişlerdir. Bu karşılaşma iş birliğine dönüşmüştür. Müslüman ve Türklere uygulanan baskı ve işkencelerse gün geçtikçe artmaya devam etmiştir. Hatta Rusya tarafından Müslüman soykırımında görev alacak komutanlar atanmıştır[133].

Sovyet liderlerden Stepan Şaumyan öncülük ettiği katliamlarla tanınmıştır. Menşevikler ve Bolşeviklerle hareket eden Şaumyan Kuzey Azerbaycan ve Kafkasya da birçok katliamda bulunmuştur. Bu sözde örgüt kendilerini haklı çıkarmak ve yaptıklarını örtbas etmek için ellerinden geleni yapmışlardır. Şaumyan'ın kendi eserlerinde de yaptıkları katliamlar ve oynanan oyunlar anlatılmaktadır. Özellikle bu eserlerde Bolşeviklerin inkılâpları ve Ermenilerin uyguladıkları ırkçılık faaliyetleri açık bir dille anlatılmıştır[134].

Şaumyan Bolşevikleri korumuş ve katliamlara destek vermeye devam etmiştir. Bolşevikler Menşevikler ve Taşnakların bulundukları bölgelerde uyguladıkları katliamlara yönelik dünyadan gelebilecek tepkilerden korktukları da görülmektedir. Özellikle artan baskı ve işkenceler dolayısıyla Şaumyan merkezi komiteden onay almıştır[135].Avrupalı devletlerin elinde de bir araca dönüşen Ermeni-Türk ilişkileri Batılı devletlerin yaratmış oldukları Şark sorunu üzerinden siyasal ve askeri bir sorun haline getirilmiştir. Bu politikaların temelinde Osmanlı'nın siyasi olarak güç

[133]Sadıgov, R. (2015). Rus İhtilallerinin Azerbaycan'a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol. G a z i T ü r k i y a t, B a h a r 2 0 1 5 / 1 6: 1 6 5 - 1 8 5.
[134]Özder, F. (2021). Bolşevikleşme Sürecinde Ermeni-Gürcü İlişkileri ve Türkiye (1917-1921). Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, s. 71.
[135]Qafarov, V. (2008). Ekim 1917 Devriminden Sonra Bolşevik Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu. Akademik Bakış. 2, 3, 139-151.

kaybetmesinin de hedeflenmesi söz konusudur. 1878 Ayestefanos Anlaşmasının 16. maddesi ve 1878 Berlin Anlaşması'nın 61. maddesiyle Osmanlıya altı doğu vilayetinde ıslahat yapmak zorunluluğu getirilmiş; konu, böylece uluslararası bir soruna dönüştürülmüştür[136].

1905 ve 1907 yılları arasındaki yapılan katliamlar özellikle Kafkasya bölgesindeki Müslüman ve Türk unsular için ağır sonuçların doğmasına neden olmuştur. Yaşanan katliamların boyutu ise Erivan'da (İrevan) çok daha fazla hissedilmiştir. Nitekim 1917 yılına gelindiğinde bölgedeki Müslüman nüfusu 1897 yılındaki rakamlara gerilemiştir. Ermenilerin temel amacı da bu bölgedeki Müslümanları katlederek kendi nüfuslarının artmasını sağlamaktır. Bu bağlamda bir yandan Ermenileri bu bölgeye taşırlarken bir yandan da Müslümanları öldürmeye devam etmişlerdir. Bu da yirmi yılda Müslüman nüfusta hiçbir artış yaşanmadığını veya 20 yılda yaşanan artışın 1905-1906 katliamları sırasında öldürüldüğünü veya göç ettirildiğini göstermektedir[137].

3.2.3.10. 1905-1907 Yılları Olaylarının Ardından Yapılan Barış Antlaşmaları

1906 yılına gelindiğinde ise Ermeniler ve Azerbaycan arasında barış görüşmeleri başlamıştır. Barış görüşmeleri her ne kadar iki ülke arasında gelişme gösterse de Rusların da etkisi olmuştur. Çünkü Rusya bölgedeki gücünü kaybetmek istemiyordu. Ayrıca barış görüşmelerinde Kafkasya bölgesinin valisi olan Vorontsov-Daşkov, çatışmalardaki Ermenilerin sorumlu olduğunu aktarmaktadır. Bu görüşmelerde Müslümanlar, Ermenilere genel olarak üç şart sunmuştur. Bu şartlardan birincisini Ermeni Katogikosu Şeyhülislama giderek işlenen cinayetlerdolayısıyla af dileyecek olması oluşturmaktadır. İkinci şart ise ölen Türklerin ailelerine teslim edilmesidir. Üçüncü şartı ise Ermeni papazları kiliselerde, sokaklarda işlenencinayetleri lanetlemesi olmuştur[138]. Bu maddeler Ermeniler tarafından kabul edilmiştir. Süreç

[136]Dağ, H. (2015). Ermeni Soykırımı Bağlamında Kafkasya ve Bölge Politikasında Söz Sahibi Ülkelerin Etkileri. Kent Akademisi, 8 (21), 1-16.
[137]Ağacan, K. (2006). Bir Etnik Temizlik Örneği: "Ermenistan'ın" Ermenileştirilmesi. Uluslararası Suçlar ve Tarih. 2, 189- 224.
[138]Uras E. (1987). Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Ankara: Belge Yayınları, s. 182.

içinde iki taraf arasındaki anlaşmalar ise Tiflis ve Erivan bölgesinde devam etmiştir[139].

3.2.3.11. Erivan-Moskova İş Birliği

Erivan ve Moskova arasında ki iş birliği 1905 yılında aslında resmen başlamıştır denebilir. Rusya'nın bu yılda 1905'te Japonya ile girdiği savaşı kaybetmesi sonucu ülkede meydana gelen iç karışıklıklara herhangi bir müdahalede bulunmamasıyla bu iş birliği kendini göstermeye başlamıştır. Japonya karşısında mağlup olmuş Rusya artık kendi ülkesi içerisinde de etkinliğini yitirmiş ve hatta bunu tercih etmiştir. Ülkede meydana gelen karışıklıklara sadece izleyici olmuş çıkarları doğrultusunda davranmaya başlamıştır[140]. Rusya ülkesindeki olaylara seyirci kalmasının yanında ayrıca Rusya'da yaşayan Müslüman halkı iç çatışmaya sürüklemek için Gayrimüslimlere Müslümanlar aleyhinde propagandalar yaparak her iki tarafı birbirlerine karşı karşıya getirmeye çalışmıştır. Ülkede zaten var olan karışıklığa bir de Müslüman gayri Müslim çatışması eklemeyi hedeflemiştir. Rusya bu iki gurubu birbirine düşürerek prim elde etmeye çalışmış, iki tarafında çatışarak kendisine fayda sağlamasını ummuştur. Rusya devleti kendi içerisinde bu şekilde ilerlerken, Rusya'nın desteklediği Ermenilerse Kafkasya'da etkin olmaya çalışmışlardır. Ermenilerin özellikle Kafkasya'yı ve burada yaşayan Müslümanları seçmeleriyse Rusya için avantaj yaratan bir durum olmuştur[141].

Ermenilerin Kafkaslarda etkin olmaya başlamaları ilk olarak yönetimi ele geçirmeleri ile olmuştur. Özellikle bölgede söz sahibi olan kiliselerin yönetimine girmişlerdir. Kiliselerin yanında yine bölge de halk tarafından bilinen ve aktifliği yüksek olan vakıflara girmişler, buralarda varlıklarını hissettirmiş ve yine söz sahibi olmuşlardır. Ermenilerin ilk olarak Kafkaslarda vakıf ve kiliselerde etkin olmaları, taraftar toplamaya çalıştıklarının açık bir kanıtı olmuştur. Hatta neredeyse kilise ve vakıfların

[139]Duman, S. (2017). 18. Yüzyılın Son Çeyreğinden 20. Yüzyılın İlk Çeyreğine Karadeniz'de Küresel Güçlerin Rekabeti. (İçinde) I. Dünya Savaşı'nda Karadeniz ve Kafkasya Askerî, Siyasî ve Sosyal Gelişmeler. (Editörler Mehmet Okur, Bahadır Güneş, Ülkü Köksal). Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, s. 67.

[140]Hacaoğlu, M. (1976). Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler. İstanbul: Anda Dağıtım, s. 74.

[141]Kocabaş, S. (1983). Ermeni Meselesi Nedir Ne Değildir?,İstanbul: Vatan Yayınları, s. 78.

yönetimlerini tamamen ele geçirmişlerdir[142].Tüm bunların yanında Azerilere karşı daha güçlü olabilmek ve saldırılarında daha rahat davranabilmek için Rusya'nın himaye ve desteğini almak istemişlerdir. Rusya için ise karşılıklı çıkarı oluşturan bu durum işine gelmiş, Ermeniler Rusya tarafından desteklenmişlerdir. Hatta bu destek ve himaye o kadar büyüdü ki Rusya için önemli yere sahip Menşeviklerin Kafkasya yönetimi, tamamen Ermenilerin eline geçti. Menşevikler Rusya'nın bir fırkasıdır. Bu fırka genel olarak işçilerin haklarını savunmak üzere kurulmuş ve Rusya'ya ait birçok bölgede etkin olmayı başarmıştır[143].

[142]McCarthy, J. (2007). "Bırakın Tarihçiler Karar Versin", Ankara: ASAM-EREN Yayınları, s. 61.
[143]Hacaoğlu, M. (1976). Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler. İstanbul: Anda Dağıtım, s. 654.

SONUÇ

Bu araştırmada 1905-1907 yıllarında Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'da uyguladığı soykırım siyaseti incelenmiştir. Yapılan incelemeler neticesinde Ermenilerin tarihsel, kültürel ve siyasal temellerle özel bir topluluk olduklarını kabul ettikleri belirlenmiştir. Kendi tarihlerini olabildiğince eski tarihlere dayandırma ihtiyacı duydukları gözlemlenmektedir. Bu kaygının öncelikli nedenlerinden birisini Ermenilerin milliyetçiliğini yapabilecekleri bir benlik inşa etme kaygıları oluşturmaktadır.

Ermeniler her ne kadar kendileri için bir siyasal ve tarihsel temeller inşa etme girişimleri içinde olsalar da gerek tarihsel olarak gerekse de siyasi ve kültürel olarak sürekli olarak başka milletlerin altında yer alan bir alt unsur olmuşlardır. Nitekim Ermeniler uzun bir süre Osmanlı hâkimiyetinde kalan topluluklardan birisiyken Fransız ihtilali ile birlikte bugünkü bölgelerine süreç içinde özellikle Ruslar tarafından yerleştirilmiştir. Bu bölgeye Ruslar tarafından yerleştirilmelerinin temel nedeni ise tampon bir bölge tesis edilmesidir. Bu yüzden Ermenilere bölgede Ruslar tarafından imtiyazlı davranıldığı görülmektedir.

Dünyanın birçok farklı bölgesine yayılan Ermeniler esas güçlerini de var olan topraklarından değil bu diasporadan alır. Nitekim Ermenilerin zengin ve kültürlü sınıfı çoğunluklu yurt dışında yaşamaktadır. Özellikle de Fransa, Amerika ve Rusya gibi ülkeler üzerinden gerek Türkiye'de gerekse de Kuzey Azerbaycan bölgesinde uyguladıkları soykırımı Avrupa basınında ters yüz ederek kendilerini tüm dünyaya mağdur olarak gösterme eğilimindedirler. Oysa bu araştırmada yapılan literatür incelenmesinde görülmektedir ki soykırıma uğrayan taraf Azerbaycan Türkleridir.

Kuzey Azerbaycan bölgesine parça parça yerleştirilen Ermeniler süreç içinde bu bölgede onlardan çok daha önce de var olan Azerbaycan Türklerini katletmeye başlamışlardır. Türkler bu bölgede Ermenilerce katledilerek sayıları azaltılmıştır. Yapılan incelemede Ermenilerin Asya'nın geneline dağılmış küçük bir topluluk oldukları gözlemlenmiştir. Bu doğrultuda Ermeniler Rusya'nın Kafkasya'daki uydusu konumundadırlar. Azerbaycan Türklerine uyguladıkları katliam ve

soykırımlarda bu bağlamda ortaya çıkmıştır. Rusya'dan almış oldukları güçle olabildiğince fazla Türkü öldürmüşlerdir. Kuzey Azerbaycan bölgesindeki soykırım daha çok Bakü, Revan, Nahcivan, Guba, Karabağ ve Gence'de yoğunlaşmıştır.

Batı dünyasını ve Rusları din üzerinden de kendi tarafını çekmeye çalışan Ermeniler bir din birliği de tesis ederek Türkleri zor durumda bırakmak istemektedirler. Ayrıca Türklere uyguladıkları soykırımı bir din savaşına indirgeyerek kendilerini haklı göstermek istemektedirler. Yani suçluluk ya da haklılık düşüncesini milliyet üzerinden değil din üzerinden temellendirerek yaptıkları katliamların üstünü din birliğiyle örtmeye çalışmışlardır.

1905-1907 yılları ile birlikte Ermenilerin Türklere uyguladıkları soykırım 1918, 1920, 1988 yıllarında da devam etmiştir. Bugünkü Ermeni devleti bu katliamların üzerine kurulmuştur. Ermenilerin sürekli olarak dillendirdikleri Büyük Ermenistan'ın kurulması hayali Kuzey Azerbaycan bölgesindeki Müslüman nüfusun katliama uğramasına neden olmuştur. Bu topraklarda yaşayan bütün Türk köyleri yakılıp, yıkılmış ve insanlar da öldürülmüştür.

Literatür incelendiğine Ermenilerin gerek Kafkasya bölgesinde gerekse de Osmanlı himayesinde iyi şartlarda yaşadığı aktarılmaktadır. Bununla birlikte Ermenilerin Türk köylülerine göre daha varlıklı oldukları da ifade edilmektedir. Çünkü Ermeniler genellikle ticaretle uğraşan kesimlerdi. Dolayısıyla Ermeniler Türklerle olan ilişkilerini çarpıtmaktadırlar. Kendi milliyetlerini de Türklerle olan mücadeleleri üzerinden temellendirmeye çalışan Ermeniler, Anadolu'dan ve İran bölgesinde Azerbaycan'ın Kuzeylerine gelerek buradaki Türklerle mücadele etmişlerdir. Belgeler Rus ve Ermeni yetkililerin imzaları ile 1905-1920 yılları arasında Ermeni çetelerinin Kafkaslarda, Kuzey Azerbaycan'da ve DoğuAnadolu bölgesinde Türklere yönelik sistemli kırım, katliam politikası izlendiğinikanıtlamaktadır. Bununla birlikte Çarlık Rusya'sının da bu katliamlarda rollerinin olduğu gözlemlenmiştir. Rusya, Ermenileri hem siyasi hem de askeri açında destekleyerek Türklerle arasında bir tampon bölge tesis etmiştir.

Araştırmada 1905-1907 yıllarının Azerbaycan tarihinin en karanlık dönemlerinden birisi olduğu gözlemlenmiştir. Dolayısıyla bu tarihsel aralığın tarihsel ve akademik olarak betimlenmesi, araştırılması hem tarih disiplini açısından hem de uluslararası siyaset tarafından önemlidir. Tarihi belgeler ve belgelerde yer alan tanık ifadeleri de irdelendiğinde Ermenilerin,Kuzey Azerbaycan bölgesine de içine alacak Büyük Ermenistan'ı kurmak adına Bakü, Nahcıvan gibi bölgelerinde soykırım yaptığı belirlenmiştir.

Diğer yandan bu araştırmada hem siyasi hem de sosyal açıdan öne çıkan bir diğer önemli sonucu ise bu tür akademik çalışmaların ve propagandaların önemi oluşturmaktadır. Nitekim Ermeniler özellikle Amerika, Rusya ve Avrupa ülkelerinde yarattıkları propaganda gücüyle Türkleri siyasi arenada köşeye sıkıştırmaya çalışırken bir yandan da tarihsel gerçekleri çarpıtmaktadırlar. Dolayısıyla Türklerin de bu durumun farkında olarak akademik çalışmalar geliştirmesi gerekmektedir. Bu araştırmalar da hem akademik hem de ülkenin tarihsel ve sosyal yapılanması açısından önemlidir. Akademik çalışmalar bilimsel incelemeler yapmak üzere geliştirilmektedir. Ancak söz konusu Türk tarihi ve özellikle Ermeniler olduğunda bu yönde akademik çalışmaların yapılması aynı zamanda tarihsel bir ödev olarak da değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

Adalet İ. (2007). "Ermeni Meselesi ve Azerbaycan'da Ermeni Sorunu", *Ermeni Araştırmaları*, *ASAMEREN* Yay, C. 2, Ankara.

Ağacan, K. (2006). Bir Etnik Temizlik Örneği: "Ermenistan'ın" Ermenileştirilmesi. *Uluslararası Suçlar ve Tarih.* 2, 189- 224.

Akhıyadov, M. ve Çalışkan, B. (2021). *Ermenistan Raporu Sovyetler'den Günümüze Bir Ülkenin Serencamı.* İstanbul: İNSAMER.

Aliyev Muhammedoğlu, S. (2001). "Kafkasya (Tarih)", *TDVİA*, Cilt: 24, İstanbul.

Alizade, R. (2013). İşgalcilik Faaliyetleri ve Karabağ Olayları. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 9 (2), 31-40.

Anadol, C. (2007). *Ermeni Dosyası (Tarih Boyunca Türk-Ermeni Meselesi),* İstanbul.

Arzumanlı, V. ve Muhtarov, K. (1995). *1918 Yılı Kırgınları (Kıyımları)*, Bakü: Bağlam Yayıncılık.

Atar, Y. D. D. Z. & Demirkol, Y. D. D. K. (2015). Ermenilerin Azerbaycan'da Yaptığı Katliamların Soruşturulması (1918-1920). *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13 (1), 275-295.

Aytekin H. (2000). *Kıbrıs'ta Monango (Boztepe), Ermeni Lejyonu Kampı*, Ankara.

Ayverdi S. (2007). *Türkiye'nin Ermeni Meselesi*, İstanbul.

Banoğlu Niyazi A. (1976). *Ermeninin Ermeniye Zulmü*, Ankara.

Balcı, G. (2007). *Türkler Soykırım Yaptı Mı*? ATASE Başkanlığı Arşiv Belgeleri Işığında, İstanbul.

Blaga, R. (1997). *İran Halkları El Kitabı (Azeri Kısmı)*, İstanbul: Yeni Zamanlar Dağıtım.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (1995). *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi II 1919.*

Başbakanlık DevletArşivleri Genel Müdürlüğü. (2001). *Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu* (1918-1920) Yay, No: 28,Ankara.

Baykara, H. (1965). "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İki Askeri Zaferi", TTK Yayınları. Sayı. 35, İstanbul.

Bice, H. (1991). *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Binark İ. (2001). *Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim ve Soykırımın ArşivBelgeleri*, TBMM Kültür- Sanat ve Yayın Kurulu Yay, No: 92, Ankara.

Bulak, Ş. (2016). "Azerbaycan" İsminin Kökeni ve Anlamı. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi.* 9, 43, 54-60.

Bünyadov, Z. (1985). *Azerbaycan Atabeyleri Tarihi*, Bakü.

Cabbarlı, H. (2013). Ermeni Siyasal Düşüncesinde Terörizm. *Ermeni Araştırmaları*, (45), 143-176.

Caferoğlu, A. (1976). "Kuzey Azerbaycan", *Türk Dünyası El Kitabı*, İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Cavadov, G. (2000). *Azerbaycan'ın Azsayılı Halkları ve Milli Azlıkları*, Bakü.

Dadaşova, R. (2020). Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Anadolu ve Kafkasya'da Ermeni Silahlı Örgütlerinin Faaliyetleri. *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXXV / 1, 39-62

Dağ, H. (2015). Ermeni Soykırımı Bağlamında Kafkasya ve Bölge Politikasında Söz Sahibi Ülkelerin Etkileri. *Kent Akademisi*, 8 (21), 1-16.

Duman, S. (2017). 18. Yüzyılın Son Çeyreğinden 20. Yüzyılın İlk Çeyreğine Karadeniz'de Küresel Güçlerin Rekabeti. (İçinde) *I. Dünya Savaşı'nda Karadeniz ve Kafkasya Askerî, Siyasî ve Sosyal Gelişmeler.* (Editörler Mehmet Okur, Bahadır Güneş, Ülkü Köksal). Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları.

Dursun, D. (2001). "Kafkasya (Coğrafya)", *TDVİA*, Cilt: 24, İstanbul.

Elçibey, E. (1997). *Bütöv Azerbaycan Yolunda*, Ankara: Ecdat Yayınları.

Efendiyev, O. E., Ehmedov, G. M. ve İsmayılov, M. E. (1993). *Azerbaycan Tarihi*. Bakü: Elm Neşriyat.

Ekici, Y. (2022). Dağlık Karabağ'da Ermeni İşgali (1988- 1993), *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (29): 134-144.

Emircan, M. ve Gerger, M. (1992). *Büyük Ermenistan Hayali ve Kars'tan Karabağ'a Ermeni Vahşeti*. İstanbul: Cemre Yayınları.

Ersan, M. (2001). "Türk Yönetim Tarzı, Ermenilerin Türk İdaresini Kabulü ve Kendilerine Tanınan Haklar", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, İ.Ü. Rektörlüğü Yayınları, 24-25 Mayıs, İstanbul.

Ersan, M. (2007). *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara: TTK Yayınları.

Glinka, S. N. (1995). *Ermenilerin Azerbaycan'a Köçürülmesi,* Azerbaycan Neşriyatı, Bakü.

Guliyev A. H ve Azizov T. A. (1990). *Azerbaycan Tarihi*, Bakü: Maarif Neşri.

Guliyeva, V. (2004). "Rusların Ermenileri Güney Kafkasya'ya Yerleştirme Siyaseti ve Azerbaycan Topraklarının Parçalanması", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı. 2, Erzurum.

Hacaoğlu, M. (1976). *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*. İstanbul: Anda Dağıtım.

Hacılar, F. (2015). "1905 Yılında Güney Borçalı - Pembek'te Türk Katliamları (Tiflis Arşiv Belgeleri ve 1905 Yılı Metbuatı Esasında)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 0, Sayı: 53, 215-219.

Hacıyev, Ş. (1998). *Türkiye Rusya Münasebetleri ve Ermeni Terörü*. Bakü.

Hacıyev, İ. (2017). XX. Yüzyıl Başlarında Azerbaycan'a Yönelik Ermeni İddiaları ve Yapılan Katliamlar (Rus Belgeleri Işığında). *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 18 (40), 148-161.

Halaçoğlu Y. (2001). *Ermeni Tehciri ve Gerçekler* (1914-1918). Ankara: TTK Yayınları.

Haşimzade, A. A. (2002). "Rus Arşiv Belgelerine Esasen Ermeni Terörü", *Türkiye'nin Ermeni Meselesi Sempozyumu (Bildiriler)*, 23-25 Mayıs, Manisa.

Haşimzade, A. A. (2004). "Ermeni Ulusalcılığının Siyasal Oluşumu", *Ermeni Araştırmaları II. Kongresi*, Ankara.

Haşimzade, A. A. (2005). *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

İlter, E.(1988). *Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytun İsyanları (1780- 1880)*, Ankara.

İlter, E. (2007). "Büyük İhanet: Ermeni Kilisesi ve Terör Tarihi Seyri", *ASAM-EREN*, 25, Ankara.

İsgenderov, A. (2006). *Azerbyacanda Türk-Müslüman Soykırımı Probleminin Tarihşünaslığı*, Adiloğlu Neşriyatı, Bakü.

İsmayılov, M. (2014). *Azerbaycan Tarihi İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar.* (Çev. Kurban, V.). İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Kafesoğlu, İ. (2000). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Kantarcı, Ş. (2003). *Ermeni Sorunu El Kitabı,* Türk-Ermeni İlişkileri Milli Komitesi. Ankara: Eren Yayınları.

Karabekir, K. (1988). İstiklal *Harbimiz,* İstanbul.

Karinyan, A. B. (1929). *Şaumyan ve Kafkasya'da Milliyetçilik Akımları*, Çev. Z. Gayıblı, Bakü.

Kasımov, M. (2000). *Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti (1914-1918),* C. 1, Bakü.

Kocabaş, S. (1983). *Ermeni Meselesi Nedir Ne Değildir?,*İstanbul.

Mansurov, A. (1991). *Tarihin Ak Lekeleri ve Yenidenkurma*, Bakü., s. 93, 99.

Mateos (2000). *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162).* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

McCarthy, J. (2007). "Bırakın Tarihçiler Karar Versin", ASAM-EREN Yay, Ankara.

Mehdiyev, R. (2012). Azərbaycanlıların Soyqırımı: Tarixin Qanlı Salnaməsi, Cilt: 1, Azərbaycan Qəzeti, Bakü.

Memmedzade, M. B. (1991). *Milli Azerbaycan Harekâtı*, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları.

Memmedli, M. ve Çelik, M. Y. (2020). "Türk ve Rus Kaynaklarına Göre Kafkas İslam Ordusu'nun Kafkasya Harekâtına Yeni Bir Bakış", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 6/11, 403-428.

Memmedov, İ. (2003). *Tarihimiz, Toprağımız, Taleyimiz*, Bakü: Adiloğlu Neşriyat.

Mustafa, N. (2014). Ermenilerin 1905-1906 Yıllarında Güney Kafkasya'da Yaptıkları Katliamlar. *Atatürk Dergisi*, 3 (1).

Mustafa, N. (2016). "Ermənilərin 1905-1906-cı illərdə Cənubi Qafqazda Azərbaycanlılara Qarşı Törətdikləri Kütləvi Qırğınlar", *Azərbaycan Xalqına QarÇı 1918-ci il Soyqırımları*(Ed. Yaqub Mahmudov), Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, Bakü.

Mustafayev, B. (2009). *Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905–1920).* Yayınlanmış Doktora Tezi. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Anabilim Dalı Türk Tarihi Bilim Dalı.

Mustafayev, B. (2012). Kafkaslarda Müslüman-Türk Soykırımı (1905–1920). *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 12 (1), 533-561.

Mustafayev, B. (2013). Ermenilerin ve Malakanların Şamahı'da Yaptıkları Mezalim (Arşiv Belgelerine Göre Tarihi Gerçekler–1915–1920). *Akademik Bakış Dergisi*. 35, 1-18.

Mustafayev, B. (2014). XX. Yüzyılın Başlarında Nahçıvan'da Terörle Mücadele. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 4 (4), 56-65.

Mustafayev, B. (2014a). Arşiv Belgelerine Göre Kırmızı Kasaba Olayları (1918–1920). *Journal of International Social Research*. Vol. 7 Issue 29, p645-654.

Mustafayev, B. (2016). Cihan Hâkimiyetini Moskoflara Öğütleyen Deli Petro'nun Vasiyetnamesi ve Ermenistan Devletinin Kurulmasında Etkisi. *International Journal Of Eurasia Social Sciences*, 2013 (11), 17-27.

Neciyev, E. (2011). Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi Sürecinde Karabağ Problemi. *Ermeni Araştırmaları.* 163-186.

Nevvab, Mir M. (1993). *1905–1906 Yıllarında Ermeni Müslüman Davası*. Bakü: Kafkas Yayınevi.

Ordubadi, M. S. (1991). *Kanlı Seneler*. Bakü: Kafkas Yayınevi.

Özder, F. (2021). *Bolşevikleşme Sürecinde Ermeni-Gürcü İlişkileri ve Türkiye (1917-1921).* Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü

Qafarov, V. (2008). Ekim 1917 Devriminden Sonra Bolşevik Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu. *Akademik Bakış*. 2, 3, 139-151.

Perinçek, M. (2007). Rus Devlet Arşivlerinde 100 Belgede Ermeni Meselesi, İstanbul. *RFDTA, Fond. 2100, Liste. 2, Dosya. 460, s. 7; RFDTA, Fond. 2100, Liste. 1.*

Rahımlı U. (2019). *Azerbaycan Coğrafyasında 31 Mart 1918 Soykırımı*. Dokuz Eylül ÜniversitesiSosyal Bilimler EnstitüsüTarih Anabilim DalıTarih ProgramıYüksek Lisans Tezi.

Sadıgov, R. (2015). Rus İhtilallerinin Azerbaycan'a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol. *G a z i T ü r k i y a t*, B a h a r 2 0 1 5 / 1 6: 1 6 5 - 1 8 5.

Salahi S. (1988). *İngiliz Belgelerine Göre Adana'da Vukubulan Türk-Ermeni Olayları (1908),* Ankara. Temmuz-Aralık.

Salahi, R. S. (2007). *Türk-Ermeni Çıkmazı,* Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Yay No: 10, Londra.

Saray, M. (1996). *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları.

Sarıahmetoğlu, N. (2006). *Azeri-Ermeni İlişkileri 1905-1920*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Şaumyan, S. (1978). *Seçilmiş Eserleri (1902-1914),* C. 1-2, Bakü.

Şıhaliyev, E. (2016). "Ermenilerin Nahçıvan İddiaları ve XX. Yüzyıl Başlarında Yapılan Katliamlarda Büyük Güçlerin Rolü", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 53.

Taşıcoğlu, Ö L. (2017). Rusya'nın Osmanlı Dönemindeki Ermeni Politikaları. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 5,51

Tunçay, F. (2020). Ermeni Sorununun Oluşum Sürecinde Rus Politika ve Stratejilerinin Rolü. *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi*, 7 (16), 1-14

Turan, O. (1980). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Turan, R. (2009). *Azerbaycan'da İlk ve Ortaöğretimde Tarih Öğretim ve Tarih Ders Kitapları (Sovyet Döneminden Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetine)*. Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Türkiye Büyük Millet Meclisi İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu (2021). *Ermenistan'ın Azerbaycan'a Saldırması İle Başlayan Gerilim ve Çatışma Sürecinde Yaşanan Hak İhlalleri ve Türkiye'deki Ermeni Vatandaşlarımızın Durumuna İlişkin Rapor.*

Uras E. (1987). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara: Belge Yayınları.

Uslu, R. (2014). Taşnaksütyun Ermeni Terör Örgütü'nün 1914-1920 Yılları Arası Doğu Anadolu ve Kafkasya'da Yaptığı Katliamlar. *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 9/1 Winter 2014, p. 611-622

Valehoğlu, F. (2012). "Birinci Rus Devrimi ve Güney Kafkasya'da XX. Yüzyılın ilk Ermeni- Türk Münakaşası", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 275-283.

Yazıcı, Ö. K. (2016). Ermeni (Hınçak) Komitecisinin Osmanlı Meclisinde Ermenileri Temsili: Hamparsum Boyacıyan. *Asia Minor Studies*. 4, 7, 100-120.

Zaim, S. (1998). *Türk ve İslam Dünyasının Yeniden Yapılanması*, İstanbul: Nesil Yayınları.

Zeynaloğlu, C. (1992). *Muhteser Azerbaycan Tarihi,* Azerbaycan Devlet Kitap Palatası Neşri, İstanbul.

Ziyadhanlı, A. H. (1993). *Azerbaycan Tarihine, Edebiyatına ve Siyasetine Dair Makaleler*, Fransa-Paris (1919) Bakü.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

ORCID	0000-0001-9464-850
Adı Soyadı	MATANAT MAMMADOVA (SALAMOVA)
Doğum Yeri	AZERBAYCAN/ ŞEKİ
Doğum Tarihi	08.07.1985

LİSANS EĞİTİM BİLGİLERİ

Üniversite	GENCE DEVLET UNİVERSİTESİ
Fakülte	TARİH
Bölüm	TARİH VE İCTİMAİYYET

YÜKSEK LİSANS EĞİTİM BİLGİLERİ

Üniversite	ÇANKIRI KARATEKİN UNİVERSİTESİ
Enstitü	SOSİAL BİLİMLER ENESTİTÜSÜ
Anabilim Dalı	TARİH

YABANCI DİL BİLGİSİ

İngilizce	YDS (…..) YÖKDİL (….) TOEFL (….) EILTS (….)
…	

İŞ DENEYİMİ

Çalıştığı Kurum	HIRDALAN MISIR ARAP TEMAYÜLÜ LİTSEY
Görevi/Pozisyonu	TARİH ÖĞRETMENİ
Tecrübe Süresi	13 YIL

İLETİŞİM

Adres	HIRDALAN,HAYDAR,ALİYEV CADDESİ,30.MAHALLE,APARTMAN 1A EV77	
E-mail	matanatsalamova1985@gmail.com	